Tilburg

Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur

Peerke Donders en de genezing van Lowieke Westland

70 jaar Paleis-Raadhuis

Inheems-Romeinse nederzetting aan de Surfplas-zuid

Jaargang 24, december 2006 nummer 4

Drie Tilburgse geestelijken in Wisconsin

Tilburg kort

€ 4,50

Tilburg,

tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur
Verschijnt driemaal per jaar

Jaargang 24, nr. 4
december 2006

Uitgave
Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K.: S 41096029 • ISSN: 0168-8936

www.historietilburg.nl

Redactie
Ronald Peeters (eindredactie)
Jeroen Ketelaars, Rob van Putten

Redactiesecretariaat
Ronald Peeters
Montfortanenlaan 96
5042 CX Tilburg
rpeeters@historietilburg.nl

Abonnement
€ 13,00
Losse nummers verkrijgbaar in de boekhandel (€ 4,50)
Abonneren door overmaking op de rekening van de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed te Tilburg

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr. 42.81.63.343
onder vermelding van 'abonnement 2007'

Foto's
Indien niet anders vermeld: Fotocollectie van het Regionaal Archief Tilburg

Omslagfoto:
Het Paleis-Raadhuis ca. 1965

Vormgeving
Ronald Peeters

Opmaak en druk
Drukkerij Gianotten B.V., Tilburg

Ten geleide

De procedure die uiteindelijk tot de zaligverklaring van Peerke Donders zou leiden, ging al in 1900 van start. Van groot belang bij de zaligverklaring van Peerke, op 23 mei 1982, was de wonderbaarlijke genezing in 1929 van Louis Westland uit Tilburg. De genezing van de anderhalf jaar oude 'Lowieke' was een wonder dat aan Peerke kon worden toegeschreven, zo oordeelde 'Rome'. Tot op heden heeft de familie van Louis Westland zich nooit openlijk uitgelaten over de rol die de wonderbaarlijke genezing van Lowieke speelde bij de zaligverklaring van Peerke Donders. In een bijzonder artikel van de hand van Paul Spapens in dit nummer doet zij dat echter wel.

In dit nummer van Tilburg – het vierde dit jaar – treft u ook een artikel aan van Frans van Nuenen en Alfred ter Wal. Het is het tweede deel van een drieluik over archeologische vondsten in het grensgebied tussen Tilburg en Goirle. Ditmaal staat een boerennederzetting uit de inheems-Romeinse periode centraal, die zich bevond ten zuiden van de Surfplas, in Tilburg-Zuid.

In augustus was het zeventig jaar geleden dat het paleis van koning Willem II als raadhuis in gebruik werd genomen. Daarvoor was de Rijks-HBS Koning Willem II in het paleis gevestigd. De koning heeft er zelf nooit gewoond. Hij overleed in 1849, kort voordat zijn paleis zou worden opgeleverd. Voor Joost Op 't Hoog was de zeventigste verjaardag van het Paleis-Raadhuis aanleiding om uitgebreid stil te staan bij de 'bouwkundige operatie' die nodig was om het paleis als gemeentehuis te kunnen gebruiken. Ook wordt Oscar Leeuw, die als architect van het Paleis-Raadhuis optrad, nader belicht.

Gene Janssen en Robin Dekker uit Little Chute, een plaatsje in de Amerikaanse staat Wisconsin, bespreken in hun bijdrage beknopt het leven van drie priesters die in Tilburg geboren zijn en naar Amerika zijn geëmigreerd. Theodore Knegtel, Cornelius van den Borne en Joseph Kools hebben alle drie in Little Chute en omgeving gewerkt. De oud-Tilburgers overleden in hun nieuwe thuisland en worden er tot op de dag van vandaag herdacht.

De redactie

Inhoud

Hoe Lowieke wonderbaarlijk genas en broertje Piet moest worden afgegeven

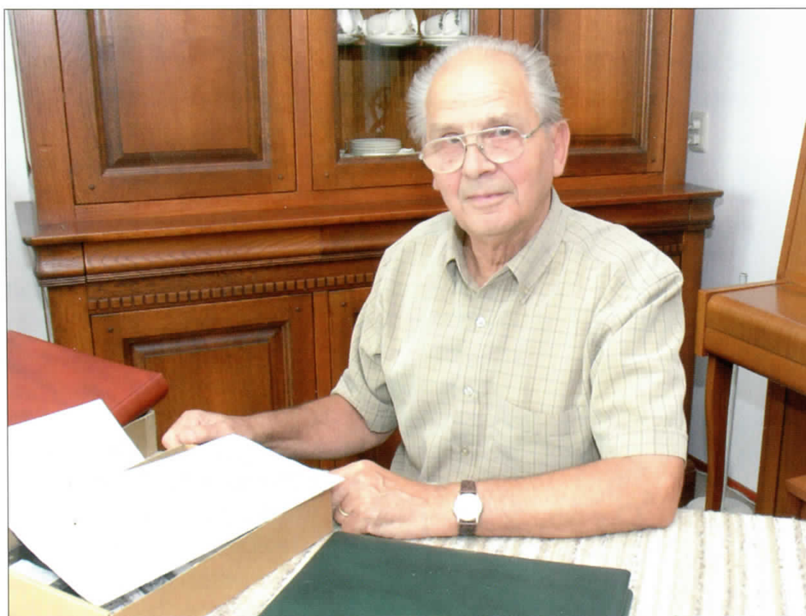
Peerke Donders en het archief van de familie Westland

Paul Spapens *

** Paul Spapens (1949) is journalist bij het Brabants Dagblad. Hij schreef tal van boeken over o.a. Tilburg, Noord-Brabant, folkloristische onderwerpen en volksdevotie. Voor 'Tilburg' schreef hij eerder enige artikelen..*

De wonderbaarlijke genezing van Louis (Lowieke) Westland is van doorslaggevende betekenis geweest bij de zaligverklaring van Peerke Donders. Nu er sprake van is om deze Tilburger heilig te verklaren, treedt de familie Westland voor het eerst naar buiten met haar ervaringen. De jongste broer van Lowieke, Piet, doet nu zijn verhaal. Aanleiding is de overdracht van het familiearchief inzake Lowieke Westland aan het Regionaal Archief Tilburg.

'Wij, ondergetekenden, Burgemeester, Wethouders en leden van de gemeenteraad van Tilburg in Nederland, ter aarde geknield aan de voeten van Uwe Heiligheid, verzoeken met nadruk, dat het Uwe Heiligheid moge behagen om te ondertekenen, door Uw allerhoogste Gezag de opdracht tot aanhangig maken van de Zaak van Dienaar Gods Petrus Donders, van de Congregatie van de Allerheiligste Verlosser, geboren in onze stad.'

Piet Westland (1931). (Foto Paul Spapens, 2006)..

Met smaak citeert Tilburger Piet Westland (1931) de brief die het Tilburgs college van B en W in december 1907 richtte aan paus Pius X. De in het Frans gestelde brief aan 'Très Saint Père' (Allerheiligste Vader) zit voor in een dossiermap die Piet Westland voor zich op tafel heeft liggen. In de map zit het archief van de familie Westland inzake de genezing van de op 17 april 1928 geboren Ludovicus. De wonderbaarlijke genezing van de broer van Piet Westland gaf de doorslag tot de zaligverklaring van Peerke Donders in 1982, volgend jaar een kwarteeuw geleden.

Juist nu, met dit jubileum in zicht, is een serieuze poging in gang gezet tot een heiligverklaring van Peerke Donders. Dit initiatief hangt samen met 2009, een uitzonderlijk Tilburgs jubileumjaar. In 2009 herdenkt Tilburg het feit dat het 1300 jaar geleden voor het eerst in een oorkonde werd genoemd, dat 200 geleden voor Tilburg de industriële revolutie begon met de plaatsing van de eerste mechanische spinmachines, dat eveneens in 1809 aan Tilburg stadsrechten werden verleend én dat in hetzelfde jaar Peerke Donders werd geboren.

Lowieke Westland

Over de zaligverklaring van Peerke Donders, wat daaraan vooraf is gegaan en wat daar allemaal mee te maken heeft gehad, is veel geschreven. Het is een van de Tilburgse onderwerpen die tot in detail zijn uitgezocht, wat mede een gevolg is van de nauwgezetheid die het Vaticaan bij een wonder aan de dag legt. In dit proces van zaligverklaring speelde de familie Westland een grote rol. Het was immers het anderhalf jaar oude zoontje Louis (Lowieke) van Paulus Westland (6 september 1893 – 28 februari 1971) en Petronella Schonens (20 juli 1890 – 21 november 1945) dat de hoofdrol speelde in de zaligverklaring. Specialisten die zijn genezing onderzochten, konden niet anders dan concluderen dan dat er sprake was van een wonder. Omdat dat zou zijn gebeurd op voorspraak van Peerke Donders was dat genoeg om de Heikanter zalig te verklaren.

Mensen die zich interesseren voor Peerke Donders en de tijd waarin hij leefde, weten dat de familie Westland

Groepsfoto gezin Westland-Schonens met 7 kinderen en achteraan de bij hen inwonende opa Schonens. In het midden Lowieke. (Coll. P. Westland).

altijd zeer terughoudend is geweest met het geven van informatie over de ziekte van Lowieke, diens genezing en wat hun daarna allemaal overkwam in het kader van het onderzoek naar het wonder. Uit respect voor dit standpunt van de familie heb ik nooit een poging tot contact ondernomen; dat zou toch zinloos zijn. Ik was dan ook blij verrast toen Piet Westland op mijn antwoordapparaat stond. Of ik eens wilde komen buurten over de stukken die hij namens de familie Westland in zijn bezit heeft over de wonderbaarlijke genezing van Lowieke. Waarom nu wel? Ik kan mijn nieuwsgierigheid niet bedwingen als ik achter een kom thee tegenover Piet zit. Het wordt tijd, antwoordt hij met zoveel woorden, om de stukken in een archief voor de toekomst veilig te stellen. Het zijn de bekende argumenten van een 75-jarige, die zich afvraagt of belangrijke getuigenissen uit zijn leven 'straks' wel veilig gesteld zijn. Want, wat doen de kinderen ermee? "Bovendien", stelt Piet Westland, "is het volgend jaar 25 jaar geleden dat Peerke Donders zalig verklaard werd." Tijdens het gesprek besluit hij het familiearchief ter beschikking te stellen aan het Regionaal Archief Tilburg.

Een uitgebreid archief kun je het niet noemen. In totaal zitten er achttien stukken in, waaronder de rekening die het St. Elisabeth Ziekenhuis uitschreef nadat op 22 mei 1930 een röntgenfoto van het zieke been van Lowieke was gemaakt. Voor de drie afdrukken moest 13,10 gulden worden betaald. Op 5 oktober 1931 moest opa Schonens in Den Bosch voor de rechtbank komen getuigen van de wonderbaarlijke genezing ('een beweerde gunst, op voorspraak van genoemden Dienaar Gods verkregen'). Een schrijven uit Den Bosch, gedateerd 14 december 1931, is in feite te beschouwen als afsluiting van het proces. De ouders van Lowieke Westland, diens opa en de knecht worden daarmee ontslagen van de afgelegde eed van geheimhouding.

De meeste brieven in het archief zijn van de paters M. van Grinsven en H. Mosmans. Ze zijn gericht aan de familie Westland. Van Grinsven was de postulator, een geestelijke die in processen van zalig- en heiligverklaringen optreedt als eiser en die de bewijzen (van een wonder) moet leveren. Van Grinsven was een druk bezet man. Daarom werd hij bijgestaan door vice-postulator Mosmans. In het familiearchief zitten verder foto's van de hoofdrolspelers en een paar interviews die onder anderen Piet Westland heeft gehad met zijn oudste, in 1921 geboren zus Adriana (roepnaam Ad). Zij was als kind getuige van de wonderbaarlijke genezing in 1929 en wat dat allemaal binnen de familie teweegbracht, terwijl Piet pas twee jaar later het levenslicht zag. Op basis van al dit materiaal is onderstaand verhaal geschreven.

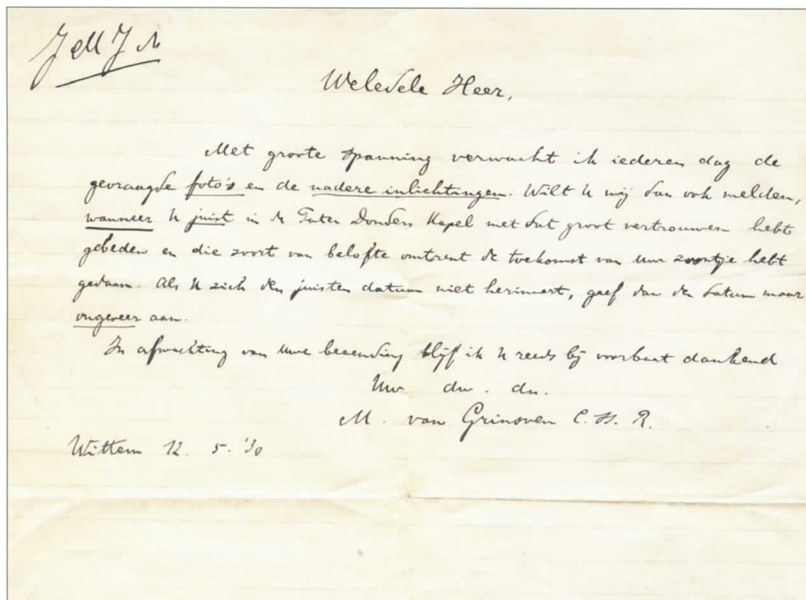
Twee prijskoeien voor slagerij Westland Goirkestraat 22. V.l.n.r. Kees van Kempen (knecht), Jan van Spoordonk (knecht) en Paul Westland (slager). (Coll. P. Westland).

Slager Westland en zijn gezin

Paulus Westland, de vader van Lowieke, is geboren in Montfoort, provincie Utrecht. Hij is in veel pleeggezinnen geweest, als hij in 1915 in militaire dienst moet en in 1916 als infanterist bij een boerenfamilie in Berkel-Enschot wordt ingekwartierd. Hij wordt ingezet voor de grensbewaking, een taak waarvan veel militairen tijdens de Eerste Wereldoorlog zich kweten. Westland en zijn kameraden gingen vaak op stap in Tilburg. Tijdens een verjaardagsfeestje sloeg een vonk over tussen hem en Petronella Schonens, Tilburgse en enige dochter van Adrianus Schonens en Adriana de Cock. De voorouders van vader Schonens woonden in de Moerstraat tegenover de familie Donders. Meer precies had de familie Schonens als huisadres Moerstraat 839 en Peerke Donders Moerstraat 848. Deze relatie tussen Adrianus Schonens en de geboorteplek van Peerke Donders zou een rol spelen in het verdere verloop van deze Tilburgse geschiedenis.

In februari 1919 kwam Paulus Westland vanuit Montfoort in Tilburg als slagersknecht werken bij achtereenvolgens slager Van Olphen in de Emmastraat en slager Brands op de Heuvel ('Korte' Heuvel). Zijn aanstaande schoonvader kocht op het adres Goirkestraat 22 een slagerswinkel met naastgelegen woning van de weduwe Jos Dirks. In dit pand heeft de familie Westland tot 1988 het slagersvak uitgeoefend. Het tegenover de vroegere wollenstoffenfabriek van Eras (later o.a. de Renault-garage van 'Kareltje Bôom') gelegen pand staat er nog. Tegenwoordig is

JMJA

WelEdele Heer,

Met groote spanning verwacht ik iederen dag de gevraagde foto's en de nadere inlichtingen. Wilt U mij dan ook melden, wanneer U juist in de Pater Donders Kapel met dat groot vertrouwen hebt gebeden en die soort van belofte omtrent de toekomst van uw zoontje hebt gedaan. Als U zich den juisten datum niet herinnert, geef dan de datum maar ongeveer aan.

In afwachting van uwe beantwoording blijf ik u reeds bij voorbaat dankend

Uw dw. dn.

M. van Grinsven C.SS.R.

Wittem 12. 5. '30

Brief van pater M. van Grinsven van 12 mei 1930 met verzoek aan de familie Westland om opgave wanneer in de Pater Donderskapel met groot vertrouwen is gebeden en de soort belofte die is gedaan. (Coll. P. Westland).

er een exotisch restaurant in gevestigd. Op 27 januari 1920 traden Paulus Westland en Petronella Schonens met elkaar in het huwelijk. Ze namen hun intrek in de slagerij. Haar ouders gingen bij het jonge stel inwonen. Slagerij Westland liep bijzonder goed. Piet Westland heeft daar wel een verklaring voor. Adrianus Schonens was dessinateur bij Eras, en personeel van Eras zal zich min of meer verplicht hebben gevoeld om bij slager Westland te kopen. Zowel de slagerij als het woonhuis bleven eigendom van Adrianus Schonens.

Als knechts werden aangesteld Kees van Kempen (inwonend, en tijdens het proces van zaligverklaring als getuige gehoord) en Jan van Spaendonk, en als dienstbode/naaister Truus Lammers.

Ook het gezin groeide met de regelmaat die kenmerkend was voor het Rijke Roomse Leven. Als eerste werd Adriana geboren. Zij leeft nog. Vervolgens Petrus (1922), Wilhelmina (1924), Adrianus (Jos, 1925) en Ludovicus (Lowieke, 1928). Piet Westland kwam in 1931 ter wereld.

Waterpunt in het Pater Dondersheiligdom, ca. 1920. (Foto coll. RAT).

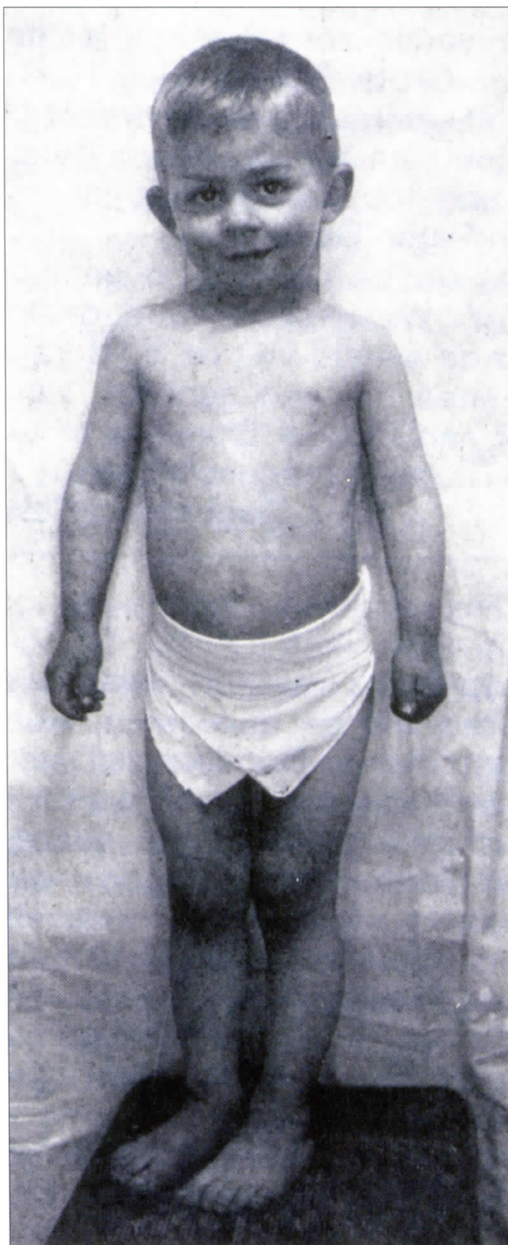
Lowieke ziek en genezen

Nog geen anderhalf jaar na de geboorte van Lowieke braken voor het gezin Westland moeilijke tijden aan. In 1929 overleed 'oma' Schonens. Dat was op 26 september. De maand daarvoor was Lowieke plotseling ziek geworden. Wanneer hij in bad werd gedaan, in een teil op de keukentafel, moest je niet aan de voetjes van het manneke komen want dan schreeuwde hij het uit van de pijn. Het jongetje kreeg hoge koorts. Aan de binnenkant van zijn rechterknie openbaarde zich een gezwel zo groot als een duivenei. Op 11 augustus werd huisarts Herman Ruding (hij had zijn praktijk aan Willem II-straat 68) erbij gehaald. Ruding wilde de zaak even aanzien. Hij schreef natte verbanden voor. De ouders van Lowieke gebruikten daarvoor water uit de put van Peerke Donders. Het gezwel werd groter. Op 23 augustus liet Ruding in het ziekenhuis een röntgenfoto maken. Aan de hand daarvan werd een ontsteking geconstateerd. Vier dagen later maakte Ruding een insnijding in het gezwel. Op 5 november werden opnieuw röntgenfoto's gemaakt. Ruding, de chirurg J. Goossens en de röntgenoloog F. van Buchem oordeelden dat een operatie dringend noodzakelijk was. De operatie zou op 12 november 1929 worden uitgevoerd.

Daarvoor moest Lowieke naar het ziekenhuis worden gebracht. Maar wie moest dat doen? Moeder lag in het kraambed van haar vijfde kind. Vader had bij het stoken van de schouw waarin vlees werd gerookt, een boomstronk op een voet laten vallen. Hij hinkte door het huis en de winkel met een pantoffel waaruit een teen was geknipt. Truus Lammers, de naaister van de familie, was bereid Lowieke naar het ziekenhuis te brengen. Korte tijd later was ze al weer terug. Lowieke hoefde geen operatie te ondergaan, omdat hij niets (meer) mankeerde. Truus Lammers reageerde nogal bozig op de situatie. Ze dacht namelijk dat ze voor de gek was gehouden. Waarom een doodziek kind naar het ziekenhuis brengen voor een pijnlijke operatie, terwijl dat kind in blakende gezondheid bleek te verkeren?

Adriana Westland: "Ze [Truus Lammers] was nog niet buiten de poort van het ziekenhuis of ze werd teruggeroepen. Ze vroegen haar: 'Weet je hier iets van? Hij is beter en mankeert niets.' 'Nee', zei ze. Ze stond versteld, net als de dokter zelf. Ze hebben hem ingepakt en zeiden 'neem hem maar mee naar huis.' Toen heeft ze hem mee naar huis genomen. Ze wist niet wie ze moest geloven, de dokter of ons thuis. Ze dacht dat ze voor de gek gehouden was. Ha, ha, ha. De dokters waren de avond tevoren bij ons thuis geweest. Ze [Goossens en Van Buchem] hebben onze Louis uit bed gehaald. Ze hebben hem in de huiskamer op tafel gelegd op een kussen en een lamp erbij gehaald."

Lowieke Westland in 1929 na zijn wonderbaarlijke genezing, met lendendoekje. Origineel bij de paters Redemptoristen. (Coll. P. Westland)

Een wonder aan de grote klok

Adriana Westland, 84 jaar toen dit interview werd afgenomen, vervolgt haar verhaal met de opmerking dat haar ouders van meet af aan overtuigd waren van een wonderbaarlijke genezing. Ze spraken daar met niemand over, waarschijnlijk omdat met name vader Westland de nuchterheid zelve was. Maar in een winkel (slagerij) was dit mirakel niet lang geheim te houden. Piet Westland wijst op de rol en betekenis die een winkel vroeger in een buurt had. In een winkel werden lief en leed met elkaar gedeeld. Een winkel als die van Westland was de enige in de buurt met een telefoon. Buurtbewoners maakten daar gebruik van om bijvoorbeeld een dokter te bellen. Door deze omstandigheid had men weinig geheimen voor elkaar.

Zo kwam de kwestie pater Van Grinsven ter ore. Als drijvende kracht achter het proces van zaligverklaring van Peerke Donders kwam voor hem dit wonder als een geschenk uit de hemel. In een brief van 12 mei 1930 bijvoorbeeld vraagt Van Grinsven aan de ouders van Lowieke Westland wanneer in de Pater Donderskapel met groot vertrouwen is gebeden en of een belofte is gedaan. Grappig is de briefwisseling in de tweede helft van 1932 tussen de vader van Lowieke en pater Mosman, de vice-postulator. In een brief schrijft Mosman het nogal druk te hebben met zijn bijdrage aan de (in 1938 verschenen) 'Katholieke Encyclopedie'. Vader Westland heeft deze encyclopedie later aangeschaft. Het naslagwerk is nog steeds in het bezit van de familie. In een laatste brief dankt Mosman vader Westland voor een vriendelijke attentie, waarmee een doos sigaren werd bedoeld, een aansprekend voorbeeld van de gang van zaken ten tijde van het Rijke Roomse Leven.

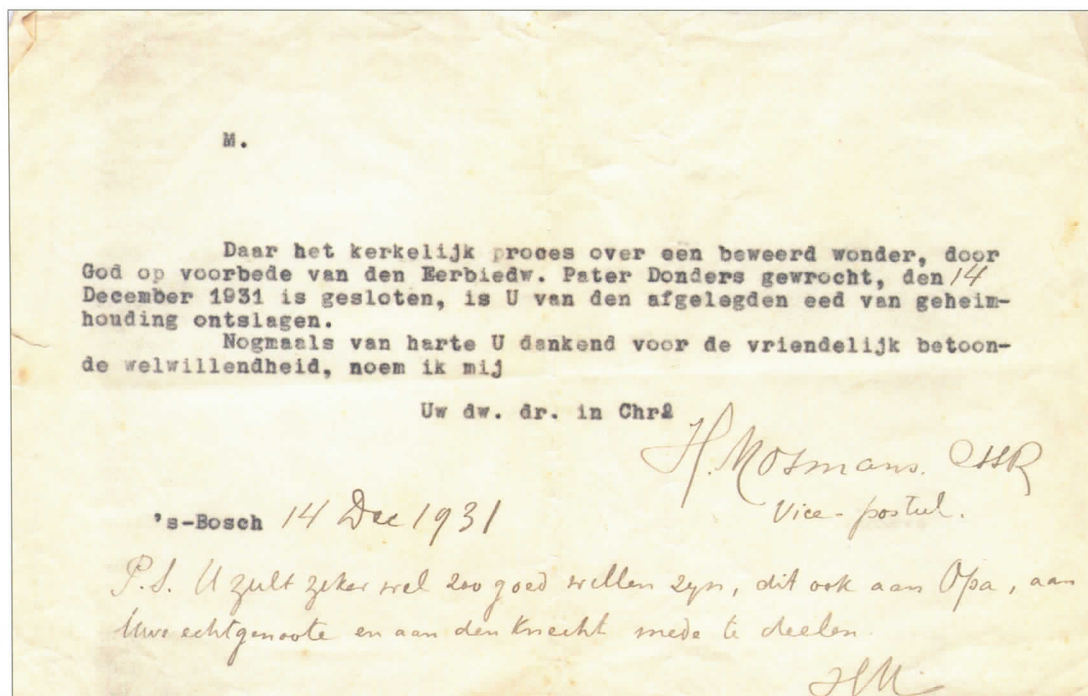
Blijvende relatie met Heikanters

Uit het archief en de aantekeningen kan verder worden opgemaakt dat de vader van Petronella Schonens, Lowiekes moeder, altijd naar de Heikant is blijven komen. Zijn geboortegrond bleef trekken. Daar was ook een praktische reden voor. Opa en oma woonden in bij hun dochter. Het moet een hectisch huishouden geweest zijn met een wassend kindertal en een drukbeklante slagerij. Iedere woensdagmiddag ging opa Adrianus Schonens met de kinderen wandelen. Dat bracht een beetje rust thuis. Bijna altijd was de Moerstraat het doel van deze wandelingen. Zijn grootvader immers had Peerke Donders nog gekend. De familie Schonens woonde sinds 1727 in de Moerstraat. Tijdens de openbare verkoop van de roerende bezittingen van de familie Donders op 8 januari 1835 kochten de grootouders van Schonens twee (zit)krukken voor de somma van tien cent en een spoelgetouw (soort spinnewiel) voor dertig cent. Het weefgetouw waaraan Peerke heeft gewerkt, is toen door Jan Zeegers gekocht voor zestien gulden. De totale opbrengst van de openbare verkoop bedroeg 70 gulden en 50 cent.

In het gezelschap van zijn kleinkinderen bezocht opa Schonens de geboorteplek van Peerke Donders en de kapel, en zocht hij vrienden en bekenden op in de Heikant. Op advies van dokter Ruding moest het etterende beentje van Lowieke nat worden gehouden, en op verzoek van Lowieke's moeder bracht hij steeds water mee uit de put van Peerke Donders.

Binnen het gezin Westland is, met name de eerste jaren, weinig gesproken over wat er met Lowieke was gebeurd. De ouders wilden voorkomen dat hij op een voetstuk werd geplaatst. Ook naar buiten toe werd deze pedagogische tactiek in praktijk gebracht. Net als de andere kinderen moest ook Lowieke in de slagerij helpen, maar hij werd zelden ingeschakeld voor het bezorgen van bestellingen bij de klanten thuis. Diens jongste broer Piet, die wel boodschappen weg moest brengen, ervoer zelf waarom. "Tijdens de zaligverklaring van Peerke Donders in Rome, vroegen mensen aan mij of ik veel op Louis leek. Daarbij raakten ze me licht aan. Dat kwam volgens mij omdat hun reisleider, een pater montfortaan, had verteld dat in Rome een broer van Louis met zijn vrouw bij hen in de bus zou plaatsnemen."

Brief van 14 december 1931 van pater H. Mosmans. Het proces is op 14 december 1931 gesloten. Ontslag van de eed van geheimhouding aan vader, moeder, opa en knecht. (Coll. P. Westland)

M.

Daar het kerkelijk proces over een beweerd wonder, door God op voorbede van den Eerbiedw. Pater Donders gewrocht, den 14 December 1931 is gesloten, is U van den afgelegden eed van geheimhouding ontslagen.

Nogmaals van harte U dankend voor de vriendelijk betoonde welwillendheid, noem ik mij

Uw dw. dr. in Chr°

H. Mosmans. CssR
Vice-postul.

's-Bosch 14 Dec 1931

P.S. U zult zeker wel zoo goed willen zijn, dit ook aan Opa, aan Uwe echtgenoote en aan den knecht mede te deelen.

HM

Een vroege dood van Lowieke

Lowieke Westland leefde namelijk niet meer toen Peerke Donders zalig verklaard werd. Na de lagere school had hij het plan priester te worden. Hij volgde de opleiding van de paters van Mill Hill (de 'Rôoj Panne') in Tilburg, maar ingetreden is hij nooit. Voor zijn lot diende hij als dienstplichtig militair in 'Ons Indië' en daarna werd hij beroepsmilitair bij de luchtmacht. Hij trouwde, ging in Schoonhoven wonen en kreeg twee kinderen. In 1966 is hij, op 38-jarige leeftijd, overleden aan MS. Volgens Piet Westland heeft hij 'ontzettend veel geleden', zoveel zelfs dat hij op kosten van het leger op bedevaart mocht naar Lourdes. Piet Westland vermoedt dat Lowieke geen speciale verering heeft gehad voor Peerke Donders. 'Als dat zo was, had ik het geweten. Van de andere kant: onze Louis was zeer gesloten, misschien wel als gevolg van wat hem als kind is overkomen. Hij was zó gesloten, dat als hij op vakantie ging, hij dat een uur voor zijn vertrek pas vertelde.'

Lowieke Westland kreeg een zoon en een dochter. Na diens dood hertrouwde zijn weduwe. Van haar kreeg Piet Westland de familiedocumenten over de wonderbaarlijke genezing van haar overleden man. Louis Westland had dit archief van zijn vader gekregen toen hij in het huwelijk trad. Vader Westland had de spullen altijd bewaard in een lade ergens diep in het bureau waaraan hij zijn schrijfwerk en boekhouding deed. "En ik wil niet hebben dat het verloren gaat", zegt Piet Westland over zijn besluit de documenten en de foto's te schenken aan het Regionaal Archief Tilburg.

God geeft, God neemt

In een van de mappen zitten in een plastic hoes bij elkaar de foto's van vader en moeder Westland, een van Lowieke als jongetje van een jaar of twaalf en een van Piet Westland in de leeftijd van een jaar of zes. Deze Piet Westland wordt door de verteller van dit Tilburgse verhaal, de 'eerste Piet' genoemd. Zelf noemt hij zich de 'tweede' Piet, genoemd naar de 'eerste'. Deze op 25 november 1922 geboren Petrus Westland was bijna zes jaar ouder dan Lowieke. Een jaar na diens wonderbaarlijke genezing, kwam Piet ziek thuis uit school. Het jongetje voelde zich zo ziek dat hij uit zichzelf in bed kroop. Huisarts Ruding, een jaar eerder nog getuige van de ziekte en genezing van Lowieke, stelde 'een griepje' als diagnose. De volgende dag, 11 oktober 1930, lag Piet dood in bed, overleden aan difterie. Hij was nog geen acht jaar. Piet Westland: "Mijn ouders kregen Louis terug, maar ze moesten onze Piet afgeven."

Louis Westland ca 1950. (Coll. P. Westland).

70 jaar Paleis-Raadhuis

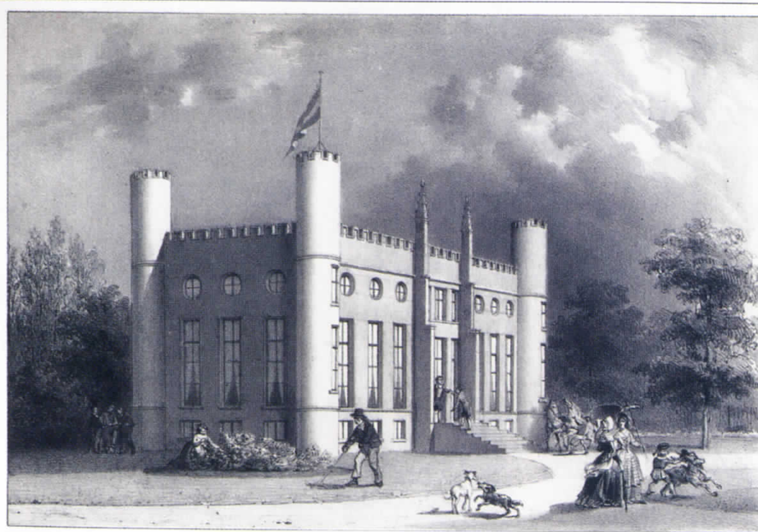
Joost Op 't Hoog*

* Joost Op 't Hoog is kunsthistoricus en beleidsmedewerker monumenten en beeldende kunst van de gemeente Tilburg. Hij publiceerde eerder in 'Tilburg' (2003 en 2005).

Op 1 augustus van dit jaar was het precies zeventig jaar geleden dat het Tilburgse Paleis-Raadhuis met groot vertoon plechtig in gebruik werd genomen. Hiervoor werd het voormalige paleis van Willem II, dat in de zeventig aan 1936 voorafgaande jaren als school in gebruik was geweest, geheel gerenoveerd.

Dit artikel beoogt aandacht te schenken aan de omvangrijke bouwkundige operatie die voor de verwezenlijking van de nieuwe functie noodzakelijk was en aan de Nijmeegse architect Oscar Leeuw die de vormgever van het huidige gebouw werd: zaken die in de afgelopen jaren meermaals over het hoofd gezien zijn of te onbeduidend gevonden werden om ze echt in de schijnwerpers te plaatsen. Hoogste tijd dus voor een herwaardering van dit zeer opmerkelijke gebouw en zijn bouwmeester.

Litho van het 'Nieuw Koninklijk Paleis te Tilburg' uit 1849. (Coll. RAT).

Misverstanden

Het Paleis-Raadhuis geniet buiten Tilburg maar weinig bekendheid. Het uitwendige van het gebouw is weliswaar opmerkelijk maar zeker niet spectaculair te noemen. En wat verder te denken van de onverwachte stijlsprong die de bezoeker van het gebouw in gedachten moet maken wanneer hij bij het betreden van een ogenschijnlijk middeleeuws en neogotisch aandoend gebouw binnen ineens verrast wordt door een prachtig en nagenoeg geheel intact interieur in art-decostijl? Er lijkt hier toch sprake te zijn van een dubbele identiteit of tenminste een vanuit de historie gegroeide situatie. Toch is er hier iets totaal anders aan de hand dan bijvoorbeeld in het geval van een gotische kerk waarin een overdaad aan barok kerkmeubilair de oorspronkelijke middeleeuwse sfeer en uitstraling van het kerkinterieur heeft vervangen door een totaal andere dominante vormentaal. In het laatste geval zou men kunnen spreken van een min of meer logische historische ontwikkeling die in het gebouw zichtbaar is gebleven. Bij het Paleis-Raadhuis is dat zeker niet het geval. De vormgeving van zowel het exterieur als het interieur en de klaarblijkelijke tegenstellingen daartussen zijn een bewuste keuze van de architect geweest.

In het rijksregister van beschermde monumenten, waar het gebouw sinds 1970 staat ingeschreven, wordt het gebouw omschreven als "Paleis-Raadhuis. Voor koning Willem II in 1847-1849 gebouwd paleis in Engels romantische stijl, in 1895 verbouwd, nogmaals ingrijpend gewijzigd in 1934".[1] Veel informatie in weinig woorden, maar de toon is gezet. We hebben hier immers te doen met het paleis van koning Willem II. Ook de bouwdata zijn bekend en (bijna) juist, maar toch ontbreekt in deze registeromschrijving de essentie van het gebouw. Wat afgedaan wordt als "ingrijpend gewijzigd in 1934" is in feite het gebouw zoals we dat nu nog van binnen en buiten kunnen waarnemen en dat is ontworpen door de architect Oscar Leeuw. Alle reden dus om deze omschrijving in de nabije toekomst eens flink op te poetsen.

De discussie die in de laatste jaren is gevoerd over de naamgeving van het gebouw sluit eigenlijk naadloos

Voor- (boven) en achterzijde (onder) van het paleis-raadhuis, zonder kantelen, in 1935 toen het nog Rijks-HBS Koning Willem II was. (Coll. RAT).

bij het voorgaande aan. Er werden pogingen ondernomen om de naam van het gebouw vast te stellen op "Koninklijk Paleis". Omdat dit predikaat uitsluitend is voorbehouden aan het Paleis op de Dam te Amsterdam ging de beoogde naamsverandering gelukkig niet door. Vanuit promotionele doeleinden waren deze pogingen zonder meer begrijpelijk, maar cultuur- en architectuurhistorisch gezien zou daarmee grotendeels voorbijgegaan zijn aan de geschiedenis, de functie en de interne en uitwendige verschijningsvorm van het gebouw. Wie daar in detail naar kijkt, komt vanzelf weer uit bij de vertrouwde naam Paleis-Raadhuis, waarmee het etiket weer overeenstemt met de inhoud.

Wat weten we?

De geschiedenis van het gebouw is vanaf 1936 al enkele malen het onderwerp van historisch en bouwhistorisch onderzoek geweest.

In 1936 verscheen het *Gedenkboek bij gelegenheid van de plechtige ingebruikneming van het Paleis van wijlen Z.M. koning Willem II tot Paleis-Raadhuis der gemeente Tilburg op 1 augustus 1936,* geschreven door de Tilburgse amateur-historicus Lambert de Wijs. Het boek geeft veel, voornamelijk historische informatie over de achtergronden van het Paleis-Raadhuis en de verbondenheid van Willem II met Tilburg. Verder licht architect Oscar Leeuw zijn nieuwe plan in een soort nawoord nog nader toe.

Ter afsluiting van een in 1993 uitgevoerde renovatie verscheen in 1994 onder redactie van oud-gemeentearchivaris Gerard Steijns het uitstekende boekje *Paleis-Raadhuis Tilburg.* Behalve de tot dan bekende historische informatie geeft het boekje ook een nog steeds accuraat overzicht van de zich in het gebouw bevindende ruimten en hun inventarisstukken.

Ter voorbereiding op het aanbrengen van een luchtbehandelinginstallatie gaf de gemeente Tilburg in 2001 opdracht aan het Monumentenhuis Brabant om een bouwhistorische verkenning en waardestelling uit te voeren. Het in 2002 uitgebrachte maar niet in druk verschenen rapport van de hand van bouwhistoricus Johan van den Eijnden bespreekt het gebouw voornamelijk vanuit een bouwhistorisch perspectief en verschaft meer duidelijkheid over de gevolgen die de opeenvolgende verbouwingen hadden op de oorspronkelijke bouwsubstantie van het Paleis-Raadhuis. Het laatste hoofdstuk lijkt hiermee nog niet geschreven, want door de Rijksgebouwendienst uitgevoerd nader onderzoek in het Koninklijk Huisarchief heeft meer informatie opgeleverd over de vroegste bouwfase van het gebouw dan tot dusver bekend was. Het is de bedoeling dat hierover in de komende jaren gepubliceerd zal worden.[2]

De meeste nog resterende onderzoeksvragen hebben betrekking op de vroegste bouwfase. Afbeeldingen uit 1848 en 1849 geven een goede indruk van het exterieur maar hoe het interieur er in de periode tussen 1849 en 1865 uitzag, is nog onbekend, al kan daarover aan de hand van in het Regionaal Archief Tilburg aanwezige bouwtekeningen uit 1865 wel het een en ander gezegd worden.[3] Meer weten we over de verbouwing van het paleis tot Rijks-HBS Koning Willem II in 1865 en de verbouwingen die daarop volgden, maar ook hier valt zeker nog het een en ander te onderzoeken.

Actuele onderzoeksvragen hebben betrekking op het interieur zoals dat in 1935-1936 is aangebracht. Delen van de stoffering zijn ondanks de grotendeels zorgvuldige herstellingen in 1993 aan restauratie of vervanging toe. Van lang niet alle inventarisstukken zijn tot nu toe de beschikbare archiefgegevens bestudeerd die kunnen helpen bij het maken van de juiste keuze van materialen en herstellingsmethodes.

Korte bouwgeschiedenis

Op 13 augustus 1847 legde koning Willem II de eerste steen voor zijn nieuwe paleis in Tilburg. Lang is aangenomen dat de architect de Tilburgse aannemer-timmerman Adriaan Goijarts was. Goijarts had in Tilburg vaker voor koning Willem II gebouwd,

Het concertgebouw "De Vereeniging" te Nijmegen. (Foto Joost Op 't Hoog, 2006).

maar waarschijnlijk was hij in dit geval alleen maar de uitvoerend architect. Ook duikt hier en daar de vermelding op dat koning Willem II zelf verantwoordelijk was voor het ontwerp van zijn paleis, hierbij al dan niet bijgestaan door de tekenleraar van de KMA te Breda, F.L. Huijgens. Recent onderzoek van de Rijksgebouwendienst heeft echter aangetoond dat Jan C. Boon, de koninklijk architect, voor het ontwerp verantwoordelijk was.[4] Dat sluit eventuele betrokkenheid van koning Willem II zelf zeker niet uit, want er is aangetoond dat hij persoonlijk aanwijzingen gaf bij het ontwerp van zijn, nu grotendeels gesloopte, paleis aan de Kneuterdijk in 's-Gravenhage.[5]
Kort voor de oplevering van zijn Tilburgse paleis komt koning Willem II op 17 maart 1849 in zijn nabijgelegen maar al in 1873 gesloopte woning te overlijden. Het paleis wordt dus nooit als zodanig benut en staat leeg tot 1865, wanneer er met toestemming van de erfgenamen de Rijks-HBS Koning Willem II in gevestigd wordt. Het is nog niet helemaal duidelijk wat de nieuwe functie voor het exterieur betekend heeft. De bovenste verdieping wordt verhoogd ten behoeve van de daar te vestigen leslokalen en het gebouw krijgt een mansardekap. Kort na 1900 worden de kantelen van het gebouw verwijderd. In 1866 wordt een groot deel van de tuin aan de oostzijde verkocht voor de aanleg van de wijk Koningswei en komt het Willemsplein tot stand.

Hoewel al vanaf 1928 duidelijk is dat het gebouw een nieuwe functie zal gaan krijgen, behoudt het tot in 1934 zijn schoolfunctie. Dit omdat met de ombouw tot representatief Paleis-Raadhuis gewacht moest worden op de oplevering van het nieuwe schoolgebouw voor de Rijks-HBS Koning Willem II aan de Ringbaan-Oost. In 1935 wordt pas echt met verbouwen begonnen en krijgt het gebouw de gedaante die het nu nog grotendeels heeft. De feestelijke ingebruikname vindt plaats op 1 augustus 1936. Door de bouw van het nieuwe stadskantoor tussen 1967 en 1971 verliest het Paleis-Raadhuis een belangrijk deel van zijn bestuurlijke functies, al blijft de kelderverdieping nog tot 1988 in gebruik als gemeentearchief en zelfs nog even als VVV-kantoor. De prachtige oprijlaan met vijverpartij, de gedenknaald voor koning Willem II en het in de ingangspartij van de oprijlaan verwerkte monument voor mgr. Zwijsen hebben in de periode tussen 1967 en 1968 moeten wijken voor de aanleg van de parkeergarage van het nieuwe stadskantoor en de door Joop Beljon ontworpen fontein. Eind 2005 wordt de kelderverdieping, met behoud van de nog karakteristieke elementen, gerenoveerd en wordt er een deel van het facilitair bedrijf van de gemeente Tilburg in gevestigd.

Museum G.M. Kam te Nijmegen. (Foto Joost Op 't Hoog, 2006).

Oscar Leeuw

François Joseph Oscar Leeuw[6] wordt in 1866 in Roermond geboren als zoon van de beeldhouwer Jean Henri Leeuw. Na zijn verhuizing naar Nijmegen in 1887 werkt hij veelal samen met zijn oudere broer, de decorateur Henri Leeuw jr. Samen werken ze aan enkele grote representatieve projecten in en om Nijmegen. Bijzondere gebouwen uit die periode zijn het bij Molenhoek gelegen jachtslot "de Mookerheide" (1902-1909) en het concertgebouw "De Vereeniging" (1914-1915). Na het overlijden van zijn broer Henri in 1918 komt als belangrijk werk onder meer nog het Museum voor Oudheden G.M. Kam (1919-1921) tot stand. In opbouw, concept en toepassing van ornamentiek en beeldende kunsten kunnen deze gebouwen als rechtstreekse voorgangers en inspiratiebron voor het plan voor het Tilburgse Paleis-Raadhuis gelden. Leeuw staat bekend als een architect die vooral bouwt voor opdrachtgevers met veel geld. Meestal betreft het hier grote en monumentale villa's waarvan er in de gebieden die grenzen aan de laatnegentiende-eeuwse Nijmeegse stadsuitleg nog vrij veel bewaard zijn gebleven. In vrijwel al zijn gebouwen is er een grote aandacht voor zorgvuldige detaillering van in- en exterieurs. Vaak is er daarbij sprake van het integreren van allerlei vormen van toegepaste kunst in zijn gebouwen. Leeuw zocht bewust de samenwerking

met beeldhouwers, decorateurs, stoffeerders, ontwerpers, metaalbewerkers, schilders en glazeniers.

Een duidelijk stijletiket valt er op zijn bouwen niet te plakken. In zijn vroege werk zijn de invloeden van de art nouveau duidelijk herkenbaar maar ook oosterse, esoterische en theosofische invloeden vallen in de detaillering aan te wijzen. In het gebruik van baksteenornamentiek is Leeuw enigszins schatplichtig aan werk van Frank Lloyd Wright en Hendrik Petrus Berlage. In zijn latere werk past Leeuw vaak de vormentaal van de art deco toe. Goed zichtbaar moet dit zijn geweest aan de warenhuizen die hij vanaf 1924 voor de firma Vroom en Dreesmann bouwde in Nijmegen, 's-Hertogenbosch, Eindhoven, Venlo, Heerlen en Tilburg. De Tilburgse vestiging in de Heuvelstraat werd op 10 augustus 1965 door brand verwoest en vervangen door het huidige pand naar ontwerp van architectenbureau Kraaijvanger.
Het Paleis-Raadhuis in Tilburg past, zeker wat betreft de vormentaal van het interieur, in deze late fase van het werk van Oscar Leeuw. In het exterieur van het gebouw benut Leeuw het oorspronkelijke plan uit de tijd van koning Willem II en kan daarbij wat betreft het schema met de symmetrische gevelopbouw met hoektorens eveneens gebruikmaken van zijn twintig jaar eerder opgedane ervaring in zijn representatieve werk in Nijmegen.
In het bouwen voor de warenhuisketen zou de verklaring opgesloten kunnen liggen voor de bouwactiviteiten van Oscar Leeuw in Tilburg. Verder is het niet ondenkbaar dat de Tilburgse notabelen bekend waren met het representatieve werk van Leeuw in Nijmegen en besloten om hem op grond van de indrukken daarvan de opdracht voor de prestigieuze renovatie van het Paleis-Raadhuis te gunnen.
In 1944 overlijdt Oscar Leeuw in Nijmegen; hij krijgt daar zijn laatste rustplaats op de begraafplaats aan de Daalseweg. Echte navolgers heeft hij nooit gehad. Daarvoor was zijn stijl te persoonlijk en waren de stijlen waardoor hij zich liet inspireren te snel gedateerd in de dynamiek van de architectonische vormentaal van de eerste helft van de twintigste eeuw.

Het plan voor een Paleis-Raadhuis

Al tenminste in 1928 is er sprake van officiële documenten waarin de beoogde ombouw van de Rijks-HBS Koning Willem II tot een representatief gemeentehuis vermeld wordt.[7] Het duurt tot ver in 1931 voordat alle juridische en administratieve hindernissen daarvoor uit de weg zijn geruimd. Niet alleen moest er een schikking met een deel van de Duitse nabestaanden worden getroffen, maar ook moest er een oplossing voor de huisvesting van de rijks-hbs gevonden worden. In november 1931 gaan de overgebleven Duitse erfgenamen van Willem II akkoord met een afkoopregeling van 45.000 gulden, een kwart van de geschatte waarde van het gebouw.[8] Hierdoor krijgt de gemeente het volledige beschikkingsrecht over het voormalige paleis. Naast de afkoopregeling met de Duitse erfgenamen moesten er ook zaken gedaan worden met het ministerie van Onderwijs. Op kosten van de gemeente werd er aan de Ringbaan-Oost een nieuwe school gebouwd, ontworpen door de Limburgse architect Jos Wielders. Oscar Leeuw wordt in de raadsvergadering van 21 augustus 1931 aangewezen als de architect die het bouwproces moet vormgeven.[9] In de memorie van toelichting bij het raadsbesluit wordt gewag gemaakt van verschillende, vertrouwelijke, voorgesprekken eerder in 1931 tussen het college en Oscar Leeuw. Gelet op de complexiteit van het bouwplan en het gegeven dat daarover al in 1928 wordt nagedacht, lijkt het waarschijnlijk dat de eerste contacten tussen het gemeentebestuur en de architect al tot enige tijd voor 1931 moeten teruggaan.

In een stukje in Lambert de Wijs' gedenkboek geeft Leeuw aan hoe het besluit tot verbouwing gezien moet worden: "Het besluit van den gemeenteraad om het voormalige paleis van Koning Willem II tot representatief raadhuis in te richten, moet als een daad van sympathie voor den, bijzonder in Tilburg, geliefden

Verbouwing van het paleis-raadhuis in 1935. (Coll. RAT).

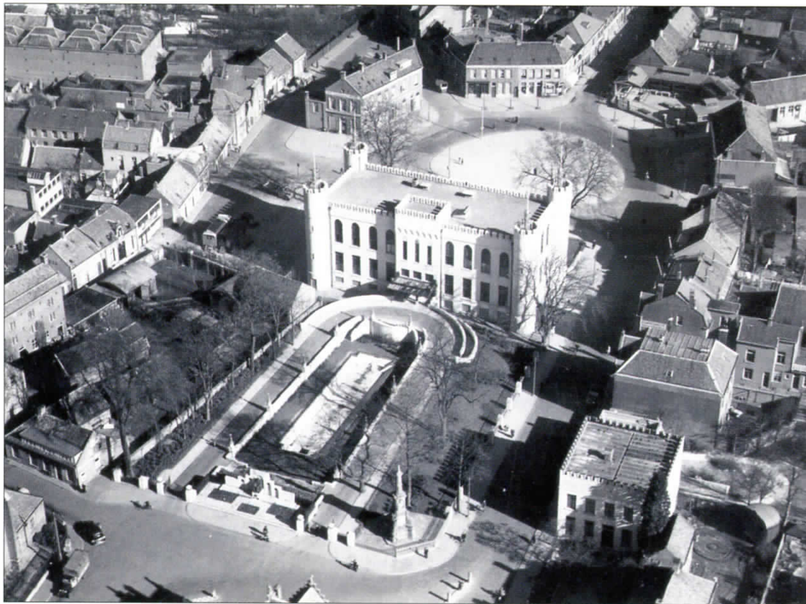

Paleis-Raadhuis met vijver en oprijlaan, ca. 1965. (Coll. RAT).

Vorst worden beschouwd."[10] Deze plausibele verklaring vertelt echter maar een deel van het verhaal. Het zich aan de Oude Markt bevindende Tilburgse stadhuis, aardig genoeg ook stammend uit 1847-1849, was met de loop der jaren en de snel groeiende bevolking in Tilburg, te klein geworden om alle min of meer noodzakelijke functies naar behoren te kunnen vervullen. Daarnaast werd het ook niet meer als bijzonder representatief ervaren. Een nieuw raadhuis in een 'Koninklijke jas' zou dan ook in een duidelijke behoefte van het gemeentebestuur kunnen voorzien.

In de memorie van toelichting bevindt zich de op 2 juli 1931 door Oscar Leeuw opgestelde begroting voor de verbouwing die in totaal *f* 259.550,85 bedroeg. Leeuw omschrijft daarin het doel als volgt: "Vooropgezet doel is het uiterlijk aspect van het voormalig Paleis van Willem II zoveel mogelijk te behouden; het bestaande interieur, zonder eenig karakter, uitgezonderd het stukadoorwerk der hal, legt die verplichting voor de inwendige verbouwing niet op."[11] Leeuw en zijn tijdgenoten gingen ervan uit dat er na de verbouwing tot hbs van het interieur uit de tijd van koning Willem II weinig meer over was en beschouwden dat min of meer als een vrijbrief om daarmee niet al te zachtzinnig om te springen. Dit opende de weg om het interieur geheel naar eigen inzichten vorm te geven en geschikt te maken voor de eisen die de nieuwe functie stelde.
Toch valt hierover nog wel het een en ander op te merken. De nog voorhanden tekeningen van de verbouwing uit 1865 geven aan, welke delen van het binnenmuurwerk van het paleis verwijderd werden ten behoeve van de inrichting tot schoolgebouw.[12] Het lijkt erop dat er daarbij met redelijk minimale middelen te werk is gegaan en dat er, afgezien van de verhoging van het verdiepingsgedeelte, met name tussenmuurtjes zijn verwijderd en verplaatst. De hoofdindeling van het 'oude' paleis met zowel in de kelderverdieping, de begane grond als het verdiepingsniveau een centrale noord-zuid gang met aan weerszijden vertrekken, bleef in feite ook in het 'nieuwe' schoolgebouw gehandhaafd. In 1935 bleef, zoals een op 23 maart 1935 genomen foto bewijst, nagenoeg niets van het oude binnenwerk gespaard. Slechts de buitenmuren en de torens stonden toen nog overeind. Binnen begon Leeuw dus helemaal opnieuw, zij het dat hij wat de plattegrond van de kelderverdieping betreft wel inspireerde op de oude situatie. Of er sprake was van enige andere van betekenis zijnde ornamentiek dan het door Leeuw genoemde stukadoorswerk in de hal, is niet bekend. Zeker is dat ook dat stukadoorswerk de ingrijpende verbouwing van 1935-1936 niet heeft overleefd.

Met de bouwoperatie aan het gebouw zelf is niet voor 1935 begonnen. Op 28 februari van dat jaar verleent het college van B en W van Tilburg zichzelf vergunning voor het veranderen van een schoolgebouw tot stadhuis met conciërgewoning.[13]
Het bijbehorende bestek bevat enkele opmerkelijke voorwaarden voor de aannemer. Zodra er een voorwerp van historische waarde gevonden zou worden, was de aannemer verplicht hiervan de dagelijkse opzichter in kennis te stellen en zijn advies daaromtrent op te volgen. Bij verzuim daarvan verbeurde de aannemer een boete van 50 gulden. Blijkbaar werd er rekening gehouden met in ieder geval de mogelijkheid van de vondst van iets waardevols. Misschien betreft dit wel de door koning Willem II gelegde eerste steen uit 1847 die nooit is aangetroffen, al valt niet uit te sluiten dat Leeuw de bepaling liet opnemen op grond van zijn Nijmeegse ervaringen waar bij bouwwerkzaamheden regelmatig historische zaken aan het licht moeten zijn gekomen.
Een andere bijzondere bepaling betrof de, waar redelijkerwijs mogelijk, exclusieve tewerkstelling van Tilburgse arbeiders en bedrijven bij het bouwproject. Op deze manier hoopte het gemeentebestuur in de crisistijd eigen arbeiders aan het werk te helpen of te houden om zo te bezuinigen op de uitkeringen. Voor het inschakelen van arbeiders of bedrijven van buiten Tilburg diende de architect de noodzaak daarvan aan te tonen. Een soortgelijke bepaling kwam van de Rijkscommissie voor Werkverruiming, die nauwlettend in de gaten hield of er wel met Nederlandse producten bij de bouw gewerkt werd. Voor beide bepalingen is de architect meermaals op het matje geroepen, zoals bij het aanbrengen van de betimmeringen in de burgemeesterskamer. Leeuw moest onder meer tekst en uitleg geven over het feit dat hij voor één dag een arbeider van de Nederlandse Meubelfabriek te Wageningen had laten overkomen om toezicht te houden bij het monteren van de in Wageningen vervaardigde houten delen.[14] In werkgelegenheidsopzicht kan het project zonder meer als geslaagd worden beschouwd. Aan de bouw werkten in totaal 205 mensen mee, waarvan er 102 vóór de bouw een uitkering ontvingen.[15]
De bouw werd gegund aan de Kerkdrielse aannemers Van Erp-Goesten & Zonen. Alles bij elkaar kostte het project het toen niet geringe bedrag van *f* 273.278,35.

Luchtfoto van het paleis-raadhuis met oprijlaan en monumenten in 1938. (Coll. RAT).

Bij het begin van de verbouwing leek het exterieur van het voormalige paleis/schoolgebouw nog slechts wat betreft de plattegrond en de vier hoektorens op het oude paleis. Leeuw besloot voor het exterieur tot een gedeeltelijke maar deels fictieve reconstructie waarbij het gebouw, onder meer door de nieuwe spitsboogvensters op de verdieping, de verhoogde pinakels aan weerszijden van de ingangspartij en het terugbrengen van de kantelen, in feite een aanmerkelijk gotischer uiterlijk kreeg dan het ooit bezat. Een even bewuste als geslaagde poging van de architect om de eerbiedwaardige historie van het gebouw uit te drukken en zo een verbinding met het verleden te leggen die het gemeentebestuur zeker niet ongelegen zal zijn gekomen.

De kelderverdieping wordt bekleed met Euville kalksteen. Verder worden de kantelen elk voorzien van vlaggenmasthouders van prachtig siersmeedwerk.

Interieur burgemeesterskamer in 1936. (Coll. RAT).

Aan de oostelijke zijde bracht Leeuw een ronde uitbouw aan waarin de marmeren trap en een serie glas-in-loodramen van de glazenier Joep Nicolas waren

ondergebracht. In de vensters worden, in Leeuw's eigen woorden: "de diverse deugden en kwaliteiten gesymboliseerd, welke den stadsbestuurders toegewenscht worden te bezitten".[16] Op de verdieping werd een bordes gesitueerd dat gericht was naar het Willemsplein en waarop de autoriteiten zich aan het volk konden vertonen. De uitbouw wordt geflankeerd door prachtige en rijkgeornamenteerde bronzen lichtmasten die meer van sculpturen dan van bijpassend straatmeubilair weg hebben. Om zorg te dragen voor een goede stedenbouwkundige ligging aan het Willemsplein werden de zich ten oosten van het gebouw bevindende tekenschool en een laboratorium annex gymnastieklokaal aan de noordoostelijke zijde, beide behorend bij de hbs, afgebroken. Aan de westelijke zijde van het gebouw waren de operaties zo nodig nog omvangrijker. De hoofdingang van het gebouw werd hierheen verlegd om het representatieve stadhuis zoveel mogelijk een geheel te doen vormen met het toen nog bestaande oude stadhuis aan de Oude Markt. Het terrein werd licht hellend verhoogd en er kwam een natuurstenen terreinafscheiding waarbinnen zich een ellipsvormige dubbele oprijlaan met park, vijver en fontein bevond. In de westelijke afscheiding werd, tussen de inrijhekken, het monument voor mgr. Zwijsen verwerkt, waarmee diens verbondenheid met zowel koning Willem II als de stad Tilburg tot uitdrukking werd gebracht. Leeuw was nauw bij de totstandkoming van het monument betrokken en had zelfs zitting in de jury die de deelnemers en het winnende ontwerp selecteerde.[17] Ten behoeve van de oprijlaan werd de in 1874 opgerichte gedenknaald voor koning Willem II iets naar het zuiden verplaatst. Het Paleis-Raadhuis kreeg een monumentale ingang onder een bronzen baldakijn, bekroond met wapens en kronen die door de NV Ateliers van Edelsmeed en Penningkunst vh. Koninklijke Begeer uit Voorschoten vervaardigd werden.[18]

Wat het interieur betreft, omvatte het plan van Leeuw rijk met marmer, sierbetimmeringen, wandbespanningen van velours en glas-in-loodramen aangeklede ruimtes op de begane grond en de verdieping. Alle kozijnen en ramen werden uitgebroken en door de Machinefabriek en Metaalgieterij Wiener uit Amsterdam in brons vervaardigd. In de kelderverdieping werden er een ruime conciërgewoning met keuken en ruimte voor het archief, een leeskamer en een kamer voor de archivaris gebouwd. Op de begane grond was er ruimte voor een kruisvormige ontvangsthal die bekleed was met Calacatta en bleu turquin marmer, een zeer representatieve en met een prachtige baldakijnbetimmering geornamenteerde burgemeesterskamer met meubels van Rio-Palissanderhout van de Tilburgse firma Ditvoorst-Schrijvers, een vergaderkamer voor B en W (nu merkwaardigerwijs oude wethouderskamer geheten), een kamertje voor de wethouders, twee kleine spreekkamertjes, een bodekamer en twee trouwzalen, eerste en tweede klasse.

Op de verdieping werden aan de noord- en zuidzijde twee monumentale ruimtes gemaakt: de raadzaal met

Interieur raadzaal in 1936. (Coll. RAT).

tribunes voor pers en publiek (Paleiszaal) en de feestzaal met orkesttribune (Oranjezaal), beide bekleed met Slavonisch eikenhout en coromandel. Verder was er ruimte voor een leeszaal (Nassauzaal) en een koffiekamer. Intern worden de bestaande hoogtes gehandhaafd, behalve in de raadzaal, die werd verhoogd vanwege de publieke tribune (toegankelijk via de traptoren vanaf de straat). Een ander nieuw element waren de betonnen vloeren en plafonds. Deze gaven het gebouw interne stevigheid en maakten de massieve plafondbetimmeringen tot niet meer dan decoratieve elementen van de binnenhuisarchitectuur.

Het meubilair dateert vrijwel geheel uit 1936. Slechts de bekleding van de stoelen is bij de renovatie in 1993 vervangen. Naar de ontwerpen en herkomst van het meubilair moet nog nader archiefonderzoek worden verricht.[18]

Tijdens de renovatie zijn ook de inmiddels sterk verkleurde mohair gordijnen vervangen. Veel van de tapijten en de velours wandbekleding is nog origineel, al is de toestand ervan in een aantal gevallen zorgwekkend te noemen. De stoffering van het Paleis-Raadhuis werd, waarschijnlijk vanwege de spreiding van de werkgelegenheid, gegund aan maar liefst zes Tilburgse bedrijven: Hubert Govers, Vroom en Dreesmann, Donders-Smulders, Van Dijk, Hubert Meelis en Jonkers.

Oscar Leeuw bij de buste van koning Willem II op 1 augustus 1936. (Coll. RAT).

In nauwe samenwerking met de vormgever W.H. Gispen ontwierp Leeuw lichtarmaturen en allerlei andere metalen interieuronderdelen, zelfs tot de asbakken toe. Vooral de vormgeving van de verlichting van de raadzaal is ronduit spectaculair te noemen. Opvallend is verder nog het staande metalen uurwerk in de ontvangsthal. Leeuw ontwierp het in de stijl van de overige metalen interieurstukken. De klok is een geschenk van oud-wethouder J. van Oudenhoven.

In de collectie van het Regionaal Archief Tilburg bevindt zich een foto van Oscar Leeuw die op 1 augustus 1936 naast de van Carrarisch marmer vervaardigde buste van Willem II poseerde. Over dit beeld kan kort het volgende vermeld worden. Pas in juli 1936 schrijft de maker ervan, prof. L.O. Wenckenbach, ietwat morrend aan Oscar Leeuw dat hij het betreurt dat kunstenaars vanwege de barre tijden heden ten dage in concurrentie moesten werken (!) maar dat hij voornamelijk vanwege het feit dat hij van mening was er iets bijzonders van te kunnen maken, bereid was het beeld voor 1.200 gulden te vervaardigen.[19] Het resultaat dat onder hoge tijdsdruk al binnen enkele weken gereed was, mag beslist gezien worden. Het beeld werd op 1 augustus 1936 aangeboden door het gemeentepersoneel.

In 1936 omschreef Oscar Leeuw de vormgeving van de aankleding van de verschillende ruimtes als "zeer sober en uitgevoerd in stemmig materiaal".[20] Het maakt me nieuwsgierig naar zijn omschrijving van een uitbundig interieur.

Huidige situatie

In 2006 staat het gebouw er enigszins verweesd bij. De landschappelijke en architectonische context is met name tussen 1967 en 1971 grondig gewijzigd. Het totaalontwerp heeft hierdoor helaas ernstig aan zeggingskracht ingeboet.

De kelderverdieping wordt sinds eind 2005 gebruikt door het gemeentelijk evenementenbureau. De meeste kamers op de begane grond en de verdieping worden door de week intensief benut voor allerlei vergaderingen van het ambtelijk apparaat van de gemeente. Hoewel op de meeste plaatsen het meubilair uit 1936 nog steeds gebruikt wordt, is in enkele ruimtes het meubilair aangepast ten behoeve van de vergaderfunctie. Het meest storend is dit in de burgemeesterskamer waar de prachtige achthoekige spreektafel is vervangen door een buitengewoon ontsierende tafel met bijpassende stoelen. Tel daarbij op een flink projectiescherm, geplaatst voor het art-decobaldakijn achter het burgemeestersbureau, en één van de fraaiste binnenruimtes in Tilburg is van al haar bijzondere charmes ontdaan. Gelukkig is dit geen onomkeerbare schade, de oorspronkelijke tafel is weggestopt in een van de ruimtes achter de kamer en de huidige tafel en het projectiescherm laten zich natuurlijk gemakkelijk weer verwijderen. De bronzen staande bureaulamp bevindt zich in het Regionaal Archief Tilburg. Het gevaar van dit soort acties is dat de samenhang uit het interieur gehaald wordt, waardoor de positieve beleving ervan vermindert en men steeds meer genegen zal zijn om het aan te passen aan de waan van de dag. Uiterste voorzichtigheid en terughoudendheid moeten in dit interieur het eerste gebod zijn.

De trouwzalen en de Oranjezaal hebben wel hun oorspronkelijke functie behouden. Ook van de trouwzalen wordt nog intensief gebruikgemaakt. Het drukke gebruik van het gebouw als geheel brengt een logisch daaruit voortvloeiende belasting voor het interieur, met voorspelbare gevolgen, met zich mee. Tapijten, gordijnen, stoffering en meubels slijten of lopen beschadigingen op. Er is een toenemende druk om het gebouw aan te passen aan de bouwfysische eisen van

nu. Veelgehoorde klachten zijn: "Het is te donker." en "Het stinkt hier." Er is behoefte aan meer licht, betere meubels, een betere luchtbehandeling en betere klimatologische omstandigheden. Op zich reële vragen, maar deze behoeften dienen dan wel afgewogen te worden tegen de zeer hoge monumentale waarden van het nog nagenoeg intacte interieur. Vanuit dat perspectief bezien, is de jaarlijkse openstelling ten behoeve van de tentoonstelling van de miniatuurkermis een risico dat nauwelijks verantwoord genoemd kan worden. Het gebouw is simpelweg niet ontworpen voor een dergelijke buitenproportionele toestroom van bezoekers. Extra slijtage, mogelijk vandalisme en een in geval van regenachtig weer klimatologisch volstrekt onbeheersbare situatie vormen een bedreiging voor het interieur die niet kan opwegen tegen de charme van een kermistentoonstelling die evengoed op een andere locatie gehouden zou kunnen worden. Het terechte streven om het gebouw voor meer mensen dan nu het geval is toegankelijk en bruikbaar te maken mag er niet toe leiden dat het interieur van het gebouw daarmee in gevaar gebracht wordt.

Al aanmerkelijk eerder dan de afgelopen jaren werd er nagedacht over een herinrichting. Tijdens de bouw van het nieuwe stadskantoor tussen 1967 en 1971 werd er uitgebreid gestudeerd op een aanpassing en een actualisering. Een gelukkig nooit uitgevoerde studie van het Haagse bureau H. Pander & Zonen[21] geeft precies de gevaren aan die dan op de loer liggen. Hoewel dat plan, zeker gelet op het tijdsbeeld van de jaren zestig dat anno 2006 al met enige nostalgie bekeken kan worden, beslist zijn charme en kwaliteiten heeft, zou hiermee onherstelbare schade aan een fantastisch en onvervangbaar interieur zijn toegebracht. Zowel in de huidige als in een eventueel toekomstige nieuwe functie voor het Paleis-Raadhuis zal ieder plan ondergeschikt moeten zijn aan de bijzondere waarden van het nog aanwezige interieur: ook 70 jaar na de oplevering nog steeds een landelijk belangrijke architectonische schepping van Oscar Leeuw, waar Tilburg met recht trots op mag zijn!

Studie voor het interieur van de burgemeesterskamer 1967-1971, door H. Pander Meubelfabrikanten, Den Haag. (Coll. RAT).

Noten

1 Register van beschermde monumenten ingevolge artikel 6 van de Monumentenwet 1988, monumentnummer 35745.

2 Vriendelijke mededeling van C.J. van der Peet, Rijksgebouwendienst, 's-Gravenhage.

3 Regionaal Archief Tilburg (RAT), Depot, planoramakast la 80.

4 Zie noot 2.

5 Ronald Stenvert, Chris Kolman, Saskia van Ginkel-Meester, Elisabeth Stades-Vischer, Sabine Broekhoven, *Monumenten in Nederland, Zuid-Holland,* Zwolle 2004, pp. 228-229.

6 De biografische gegevens zijn deels ontleend aan: Leon van Meijel, Thijs Tummers, Théa Verstappen (red.), *Nijmegen Architectuur en stedenbouw 1850-1940,* Zwolle 2006, pp. 100-106.

7 RAT, Archief gemeentebestuur 1908-1937, 1928 E 021/13 (I) en 0 0.23/1 (VI).

8 Meer informatie over de oorzaken en afwikkeling van de erfeniskwestie is te vinden in: G.J.W. Steijns (red.), *Paleis-Raadhuis Tilburg,* Tilburg 1994 en in het RAT, Archief gemeentebestuur 1908-1937, 1929 E 021/13, 1931 E 021/20 en gemeenteraad 21-8-1931, bijlage 535.

9 RAT, Archief gemeentebestuur 1908-1937, 1931 gemeenteraad 21-8-1931, bijlage 535.
L.G. de Wijs, *Gedenkboek bij gelegenheid van de plechtige ingebruikneming van het Paleis van wijlen Z.M. koning Willem II tot Paleis-Raadhuis der gemeente Tilburg op 1 augustus 1936,* Tilburg 1936, pp. 84-85.

10 RAT, Archief gemeentebestuur 1908-1937, 1931 gemeenteraad 21-8-1931, bijlage 535

11 De kwaliteit van de tekeningen liet reproductie ter illustratie van dit artikel helaas niet toe.

12 RAT, Bouwvergunningen 1901-1996, inv. nr. 2567.

13 RAT, Archief gemeentebestuur 1908-1937, 1936 E 021/18 en E 021/19.

14 Idem.

15 L.G. de Wijs, *a.w.*, pp. 84-85.

16 RAT, Archief gemeentebestuur 1908-1937, 1932 E 021/19.

17 Idem, 1936 E 021/18 en E 021/19.

18 Idem, 1936 E 021/18 en E 021/19.
Veel informatie over de bedrijven die aan de inrichting hebben meegewerkt is daarnaast te vinden als advertentiebijlage achterin: L.G. de Wijs, *a.w.*

19 Regionaal Archief Tilburg, Archief gemeentebestuur 1908-1937, 1936 E 021/18 en E 021/19.

20 L.G. de Wijs, *a.w.*, pp. 84-85

21 RAT, Depot, planoramakast la 80.

Literatuur

Leon van Meijel, Thijs Tummers, Théa Verstappen (red.), *Nijmegen Architectuur en stedenbouw 1850-1940,* Zwolle 2006, pp. 100-106.

Monumentenhuis Brabant, Johan van den Eijnden, *Bouwhistorische verkenning en waardestelling Paleis-Raadhuis te Tilburg,* Geertruidenberg 2002. (Niet in druk verschenen.)

G.J.W. Steijns (red.), *Paleis-Raadhuis Tilburg,* Tilburg 1994

Ronald Stenvert, Chris Kolman, Saskia van Ginkel-Meester, Elisabeth Stades-Vischer, Sabine Broekhoven, *Monumenten in Nederland, Zuid-Holland,* Zwolle 2004, pp. 228-229.

L.G. de Wijs, *Gedenkboek bij gelegenheid van de plechtige ingebruikneming van het Paleis van wijlen Z.M. koning Willem II tot Paleis-Raadhuis der gemeente Tilburg op 1 augustus 1936,* Tilburg 1936, pp. 84-85.

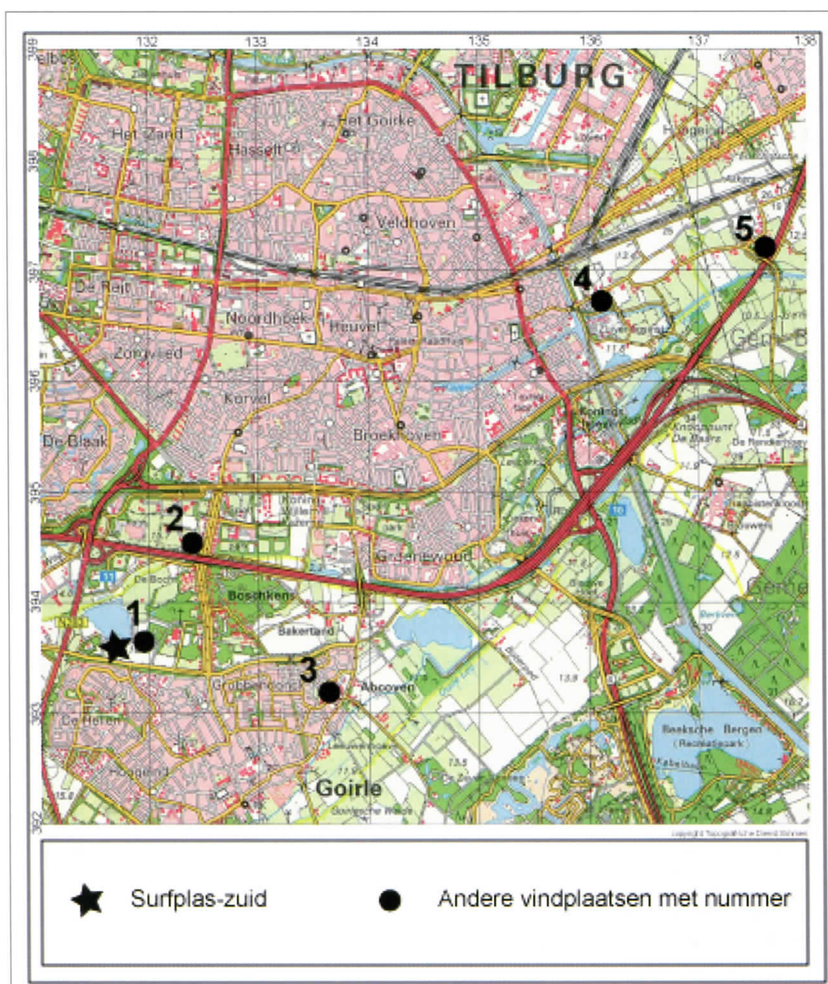
Archeologisch onderzoek in het grensgebied tussen Tilburg en Goirle 2

Pax Romana: een inheems-Romeinse boerennederzetting aan de Surfplas-zuid te Tilburg

Alfred ter Wal en Frans van Nuenen *

Fragment van de topografische kaart 1:50000 met locatie opgraving Surfplas-Zuid (sterretje) en enkele vindplaatsen in de omgeving (bolletjes). 1 = Locatie Goirle – Boschkens, 2 = Locatie Tilburg – Het Laar, 3 = Locatie Goirle – Groote Akkers, 4 = Locatie Tilburg – Moerenburg, 5 = Locatie Berkel-Enschot – Zandstraat

In een eerdere bijdrage[1] hebben we gezien hoe een prehistorische tribale samenleving het landschap gebruikte: kleine gemeenschappen, bestaande uit een à twee boerderijen met bijgebouwtjes voor graanopslag en een gering akkerareaal, die zich regelmatig door het landschap verplaatsten. Bij voorkeur woonde men op de gemakkelijk te bewerken licht lemige zandgronden verspreid over een dekzandrug.

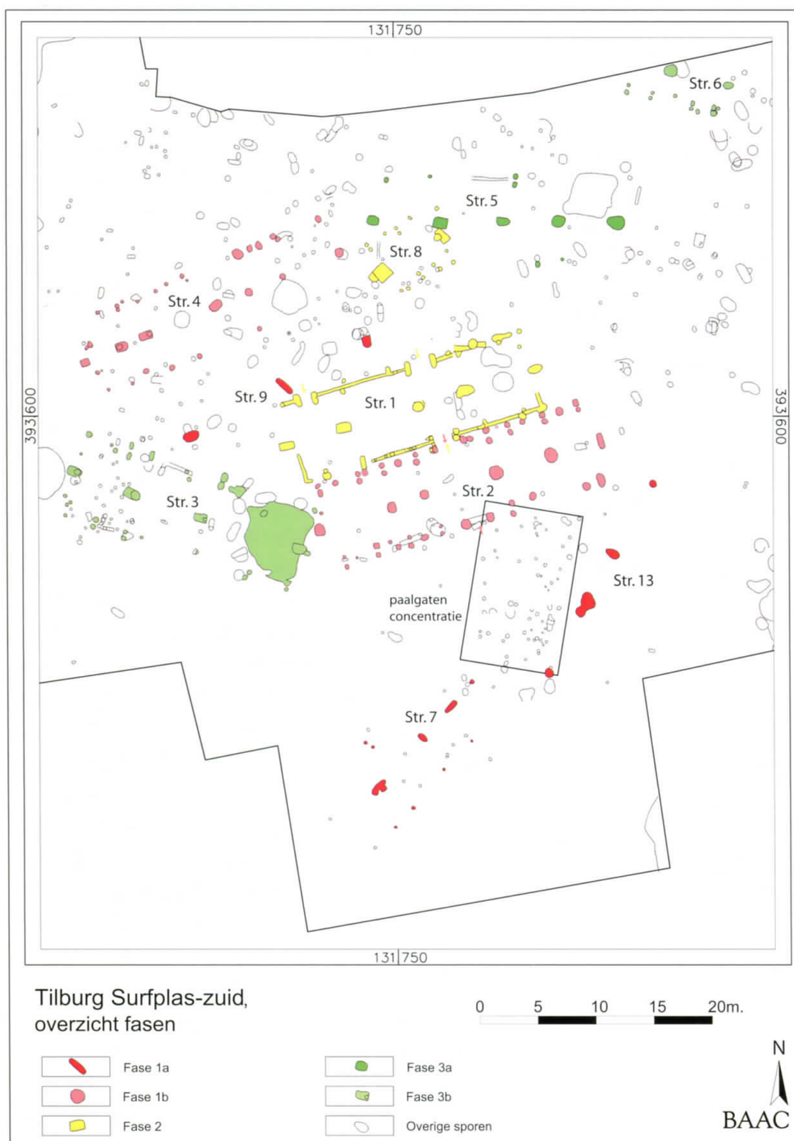
Elke 30 jaar werd het boeltje afgebroken en enkele honderden meters verderop weer opgebouwd. Zo ontstaat het beeld van "zwervende erven". De relatieve vruchtbaarheid van de bodem was aanleiding tot een bevolkingsaanwas tot in de vroege ijzertijd, waarna een snelle daling intrad in het begin van de midden-ijzertijd en het gebied zelfs (gedeeltelijk) ontvolkt raakte. Enkele eeuwen later komt men weer terug en bouwt voort op de bestaande traditie. Deze rustieke levenswijze bleef relatief onveranderd tot Julius Caesar met enig wapengekletter onze streken bij de zijne inlijfde: het Romanum Imperium. Wat hiervan de gevolgen waren voor de lokale bewoners wordt in deze tweede bijdrage belicht aan de hand van een aan de Surfplas-zuid te Tilburg opgegraven inheems-Romeinse nederzetting.

Inleiding

Door grondruil was het gebied ten zuiden van de Surfplas (de gemeentegrens loopt nu ongeveer over de oostgrens van de plas) aan de gemeente Tilburg gekomen. Begrensd door de Rillaersebaan in het zuiden, de Blaakweg in het westen en Rijksweg A58 in het noorden bevindt zich hier een ideale locatie voor de ontwikkeling van een hoogwaardig bedrijventerrein onder de naam "Tradepark 58". Maar ook de hiervoor benodigde bodemingrepen vormen een bedreiging voor het bodemarchief, waarvan de aanwezigheid was aangetoond door een veldkartering door BILAN[2] en het proefsleuvenonderzoek door BAAC bv.[3] Op grond hiervan werd voor de definitieve opgraving een onregelmatig puttenplan in een verspringend grid opgesteld, waarbij afhankelijk van de resultaten de tussenliggende delen al dan niet opgegraven zouden worden. In de noordoosthoek, direct ten zuiden van de Surfplas, bevond zich een concentratie nederzettingssporen, die duidde op bewoning in de inheems-Romeinse tijd. Deze boerennederzetting, die opbloeide onder de Pax Romana, wordt hier nader voorgesteld.[4]

Landschap en bodem aan de Surfplas

Voor een uitgebreide uiteenzetting van het ontstaan van landschap en bodem wordt verwezen naar de eerste bijdrage.[5] We gaan hier wat dieper in op de bodemopbouw aan de Surfplas.[6]

Overzicht van de belangrijkste structuren en fasering van de inheems-Romeinse nederzetting.

In een tweetal werkputten kon de bodemopbouw tot ca. 2 meter onder het maaiveld bestudeerd worden. Het bodemprofiel wijst op een doorsnijding van een lichtglooiende dekzandrug. De bodem bestaat hier uit matig fijn tot fijn zand, dat naar onderen toe fijner en lemiger wordt. Van boven naar beneden waren zes bodemkundige lagen te onderscheiden: allereerst vier humeuze akkerlagen (tezamen het esdek vormend), daaronder een begraven ploeghorizont (dit is een oude akkerlaag van vóór de vorming van het esdek) en ten slotte de C-horizont (dit is het onveranderde dekzand). Het esdek, met een dikte van 80 cm, bestaat uit matig siltig, matig tot sterk humeus, matig fijn zand, dat vanaf de Middeleeuwen door potstalbemesting is opgebracht. Dit pakket bestaat uit vier sub-horizonten: boven de huidige ploegvoor van 30 cm, sterk humeus door gebruik van heideplaggen en stalmest; daaronder dezelfde laag maar dan niet meer als recent geploegde bouwvoor; de derde laag bestaat uit matig humeus, grijsbruin matig fijn zand en vormt een oudere fase van het esdek; de vierde laag bestaat uit sterk siltig zwak humeus lichtbruin fijn zand en heeft een golvend karakter. Het zwakkere humeuze karakter van deze laag duidt op een gebruik van bosstrooisel bij de bemesting. De laag vormt de oudste fase van het esdek. Onder deze esdeklagen ligt een uiterst siltig humusarm beigekleurig fijn zand, waarin wel veel vondsten werden aangetroffen maar geen sporen. Dit is een oude akkerlaag die echter niet meer tot het esdek behoort en dus pre-middeleeuws is, maar na de Romeinse tijd is ontstaan. Door het veelvuldig ploegen is deze laag gehomogeniseerd. Ze is meer dan 40 cm dik, wat uitzonderlijk dik is. Deze laag is waarschijnlijk het gevolg van overstuivingen van het gebied. De C-horizont is het onveranderde (d.w.z. niet door bodemprocessen beïnvloede) moedermateriaal en bestaat uit uiterst siltig witgeel tot lichtgrijs fijnzand (het dekzand), met bovenin roestvlekken (ijzeroer). Het is in deze laag waarin de sporen, met name de diepere paalsporen, waterputten en kuilen van de inheems-Romeinse nederzetting aan het daglicht traden.

Beschrijving van de belangrijkste structuren

De sporen van de inheems-Romeinse nederzetting concentreerden zich in de noordoosthoek van het terrein. Deze concentratie besloeg een oppervlakte van circa 5500 m², waarbij in totaal 506 archeologische sporen geïdentificeerd konden worden: paalsporen, wandgreppels, kuilen, waterputten, greppel en verdiept stalgedeelte. Enkele van deze sporen konden tot samenhangende structuren herleid worden. We bespreken hier de belangrijkste structuren die tot deze nederzetting hebben behoord. Daarbij komen eerst de gebouwplattegronden aan de beurt. Van deze worden de belangrijkste kenmerken en globale datering beschreven. Vervolgens worden nog enkele opvallende kuilen en twee waterputten kort beschreven. Na een beschrijving van enkele vondsten worden de nederzettingssporen geïnterpreteerd en in een breder kader geplaatst.

Structuur 1

Een tweebeukige huisplattegrond, met een maximale lengte van 22,30 meter en een maximale breedte van 7,80 meter. De kern van het huis werd gevormd door een rij van vijf grote middenstijlen. Daar de twee buitenste middenstijlen in de korte wanden stonden heeft dit huis een zadeldak gehad. De afstanden tussen de middenstijlen bedroegen van west naar oost: 5,10 m; 6,60 m; 4,40 m; 6,20 m. De diepte bedroeg tussen 96 en 109 cm. In het vlak hadden zij een rechthoekig-ovale vorm in de lengterichting van het huis; in de coupe tekende zich een zgn. "revolvertas"-vorm af, waarbij het diepste deel (de paalkern) zich aan de oostzijde bevond. De wanden werden gevormd door wandgreppels; van de beide korte wanden zijn deze echter slechts zeer fragmentarisch teruggevonden. In de greppels bevonden zich paalkuilen, die tot 15 cm diep waren. De wand, die waarschijnlijk op een ligger was gebouwd, werd aan de binnen- en buitenzijde geflankeerd door paalkuilen die dieper waren ingegraven. Onderbrekingen in de wandgreppels geven de ingangen aan, die door twee palen geflankeerd zijn. Twee ingangen bevonden zich iets oostelijk van het midden in de lange wanden tegenover elkaar, een

Het zuidelijk deel van structuur 1 in het vlak van werkput 41. (Foto BAAC bv).

derde ingang was aan de noordwestzijde van het huis in de lange wand geplaatst. Oriëntatie van het huis is oostnoordoost - westzuidwest, hetgeen overeenkomt met de in de Romeinse tijd overheersende oriëntatie van de huizen. Op grond van de in de sporen aangetroffen vondsten is het huis niet nader te dateren dan Romeins.

De inheems-Romeinse huisplattegronden.

Structuur 2

Eveneens een tweebeukige huisplattegrond, maximaal 25,40 x 7,50 meter. De kern van het huis werd gevormd door zes grote middenstijlen, met indicaties voor een zadeldak. De twee buitenste middenstijlen zijn echter minder diep ingegraven (resp. 38 en 50 cm) dan de overige (tussen 76 en 105 cm). In het vlak waren zij rond van vorm en in doorsnede cilindrisch, met rechte wanden en een vlakke bodem. Afstanden ertussen van west naar oost: 6,50 m; 3,00 m; 6,45 m; 5,00 m; 4,46 m. De grotere tussenruimte van de meest westelijke travee duidt hier mogelijk op een woondeel, maar hiervoor zijn geen aanwijzingen gevonden. De lange wanden bestonden uit min of meer regelmatige rijen van afwisselend enkele en dubbele wandstijlen. De diepte van deze palen lag tussen 16 en 28 cm, met uitschieters van 38 en 40 cm. De wand bevond zich waarschijnlijk tussen de dubbele wandstijlen. Twee ingangen, die gemarkeerd werden door twee enkele palen, lagen tegenover elkaar in het midden van de lange wanden. Aan de noordzijde vertoonde de ingang een reparatie. Structuur 2, die dezelfde oriëntatie had als structuur 1, is op grond van de vondsten te dateren tussen 70 en 200 A.D.

Structuur 3

Ook een tweebeukige structuur, maximaal 20,25 x 7,80 meter. De kern bestaat uit vier middenstijlen, die van west naar oost: respectievelijk 5,35 m, 6,10 m en 8,80 m uit elkaar stonden. Het huis had een zadeldakconstructie. De middenstijlen waren in het vlak afgerond rechthoekig en lagen in de lengterichting van het huis. In de doorsnede waren ze revolvertasvormig. De wanden waren opgebouwd uit dubbele wandstijlen waartussen zich de wand bevond. Het oostelijk deel van de sporen was echter slecht geconserveerd, waardoor het niet duidelijk is of alle sporen tot de huisplattegrond gerekend moeten worden. Ingangen waren daardoor niet te herleiden. In het oostelijk deel bevond zich een verdiept stalgedeelte, dat aansloot op de oostelijke korte wand en de gehele breedte van het huis besloeg; de afmetingen bedroegen 5 x 6,40 m. De diepte was nog maar 15 cm. Deze structuur dateert, op grond van vondsten, uit het einde van de 2^{e} eeuw A.D.

Structuur 4

Tweebeukige plattegrond van maximaal 23,60 x 6,50 meter. De kern bestaat uit zeven middenstijlen, met afstanden van west naar oost: 5,30 m; 3,20 m; 2,75 m; 6,40 m; 2,85 m; 3,20 m. De diepte bedroeg tussen 75 en 114 cm, de westelijke was echter maar 54 cm diep. De vorm in het vlak was rond tot rechthoekig, in de coupe zowel cilindrisch als revolvertasvormig. De plaats van de buitenste middenstijlen ten opzichte van de korte wand was onduidelijk: in de westzijde stond deze waarschijnlijk wel in de wand, aan de oostzijde is dit onzeker. Mogelijk had dit huis een gecombineerde zadel- en schilddakconstructie. De wanden bestonden uit een enkele rij wandstijlen, met plaatselijk mogelijk gepaarde palen. Het is echter onzeker of alle sporen tot de huisplattegrond gerekend moeten worden.

Coupe van een middenstijl met de typische cilindervorm. (Foto BAAC bv).

Ingangen waren uit de sporenconfiguratie niet te herleiden. Oriëntatie was gelijk aan die van structuur 1. Op grond van vondsten is deze structuur slechts globaal in de Romeinse tijd te dateren.

Structuur 5

Eveneens tweebeukige, zeer fragmentarische, plattegrond: slechts vijf middenstijlen en zes wandstijlen waren nog terug te vinden. De maximale afmetingen van deze structuur bedragen 21 x 7,5 meter. De afstanden tussen de middenstijlen bedragen respectievelijk 5,80 m, 5,35 m, 4,60 m en 5,20 m. Diepte van de middenstijlen, die in coupe revolvertas-vormig waren, varieerde van 63 tot 84 cm. De wandstijlen zijn niet met zekerheid aan de huisplattegrond toe te schrijven. Op basis van hun afstand tot de middenstijlen is deze toeschrijving wel aannemelijk. Over de constructie van de wand en de plaats van de ingangen zijn geen uitspraken mogelijk. Deze structuur is oost – west georiënteerd en kan op grond van vondsten tussen 150 en 270 A.D. gedateerd worden.

Coupe van een middenstijl met een typische revolvertasvorm. (Foto BAAC bv).

Structuur 6

Deze structuur is grotendeels vergraven bij de aanleg van de Surfplas. Slechts de oostelijke korte wand, twee middenstijlen en een deel van de zuidelijke lange wand waren nog aanwezig. De breedte van deze plattegrond kan op 5,75 m bepaald worden. De twee bijbehorende middenstijlen, die in de coupe cilindrisch waren, staan op 5,35 meter van elkaar en hebben een diepte van 62 en 68 cm. De lange wand bestond uit een rij dubbele palen, waartussen waarschijnlijk de wand gestaan heeft. Er konden geen ingangen worden aangewezen. De plattegrond, die als bijgebouwtje geïnterpreteerd kan worden, is oostzuidoost-westnoordwest georiënteerd en leverde geen vondsten op.

Structuur 7

Deze tweebeukige huisplattegrond is slechts fragmentarisch opgegraven: vier middenstijlen, slechts één paar dubbele wandstijlen van de noordelijke lange wand en een viertal enkel geplaatste paaltjes van de zuidelijke lange wand werden teruggevonden. De maximale afmetingen bedragen 6,5 x 12 meter. De afstanden tussen de middenstijlen bedragen 5,50, 3,60 en 2,85 m. De diepte van de middenstijlen, die in de coupe niet de typische revolvertasvorm vertoonden, varieerde van 70 tot 85 cm. Er werden geen ingangen gevonden. Doordat deze structuur slechts fragmentarisch is opgegraven, zijn geen verdere uitspraken mogelijk. De oriëntatie ervan was noordoost- zuidwest. Op grond van vondsten kan structuur 7 in de late ijzertijd – midden-Romeinse tijd worden gedateerd.

Structuur 8

Eveneens een tweebeukige plattegrond met twee middenstijlen op 5,70 meter van elkaar, diepte 90 en 104 cm. In de coupe waren deze revolvertasvormig. De wanden bestonden uit deels dubbel geplaatste wandstijlen, waarbij een maximale breedte van 5,15 meter gereconstrueerd kon worden. Deze onduidelijke plattegrond heeft een oostnoordoost-westzuidwest oriëntatie. Op grond van de vondsten slechts globaal als Romeins te dateren.

Structuur 9

Hiervan resteerden nog slechts drie middenstijlen, op respectievelijk 9 en 8 meter van elkaar. Door het ontbreken van wandstijlen kon de breedte niet bepaald worden. De diepte van deze middenstijlen, die in de coupe revolvertasvormig waren, varieerde tussen 71 en 98 cm. De oriëntatie is oostnoordoost-westzuidwest. Op grond van de lange looptijd van de vondsten is de plattegrond slechts globaal tussen 70 en 250 na Chr. te dateren.

Structuur 13

Ten slotte nog structuur 13, waarvan een viertal middenstijlen werd teruggevonden, op onderlinge afstanden van 7, 4,60 en 7 meter. De totale lengte bedraagt daarmee 18,60 meter. Enkele middenstijlen waren

Actiefoto van het couperen en documenteren van de grote diepe middenstijlen van structuur 1. (Foto: F. van Nuenen).

duidelijk cilindrisch van vorm. Van de wanden zijn geen sporen aangetroffen. De structuur is zuidzuidwest-noordnoordoost georiënteerd. Uit de structuur is slechts één wandfragment van handgevormd aardewerk en één metaalslak geborgen en kan niet gedateerd worden.

Overige structuren: kuilen en waterputten

Op het inheems-Romeinse nederzettingsterrein werden in totaal 62 kuilen opgegraven, zonder dat duidelijke concentraties binnen een bepaald deel van de nederzetting konden worden aangewezen. De kuilen hadden over het algemeen een geringe diepte en leverden weinig vondsten op. Enkele opvallende kuilen c.q. concentraties worden besproken:

- Een viertal kuilen in de noordoosthoek van de nederzetting, nabij structuur 6, vielen op door hun donkergrijze vulling met veel houtskool en een ronde of komvormige bodem. Er werden tevens aanwijzingen gevonden die wezen op verhitting, onder andere metaalslakken en fragmenten verglaasde leem. Mogelijk betreft het hier overblijfselen van de productie of verwerking van ijzer. In een van deze kuilen zijn namelijk 74 metalen voorwerpen gevonden. Door de zware corrosie ervan kon hun aard niet of nauwelijks worden vastgesteld. Mogelijk betreft het sloopmateriaal dat hier werd omgesmolten en verder bewerkt. Een van de moeizaam herkende voorwerpen kon geïdentificeerd worden als het gereedschap van een smid (zie verder onder metalen vondsten). Op grond van de aardewerkvondsten kunnen deze kuilen slechts globaal in de Romeinse tijd gedateerd worden.

- In structuur 5 bevond zich een grote vierkante kuil van 3,5 x 3,7 meter met een vlakke bodem die 20 cm diep was. Deze kuil lag noordelijk van de twee oostelijke middenstijlen, maar bleef binnen de breedte van het huis. Vondsten geven aan deze kuil een datering van 150-270 na Chr. Door de ligging wordt een samenhang met structuur gesuggereerd, maar onduidelijk is welke functie deze kuil binnen de structuur had. Mogelijk ook een hutkom, hoewel de karakteristieke paalsporen ontbreken.

- Onder het verdiepte stalgedeelte van structuur 3 werd een waterkuil aangetroffen, die een diameter van 180 cm had en een diepte van 108 cm. In de gelaagde vulling bevond zich aan de onderkant een sterk humeuze laag. De kuil was door de natuurlijke leemlaag heen gegraven tot in de eronder liggende zandlaag. Daarmee wordt een functie als waterkuil aannemelijk, mogelijk voor het drenken van vee. Ook deze kuil kon slechts globaal als Romeins gedateerd worden. Gezien het feit dat er in de vulling geen nazak (inklinking) van het staldeel herkenbaar was, moet deze kuil al gedicht zijn geweest voordat de verdiepte stal werd aangelegd.

Coupe door waterput S250. (Foto F. van Nuenen).

Aan de rand van de nederzetting werden twee waterputten gevonden. Aan de westelijke rand lag waterput S250, direct ten westen en in het verlengde van structuur 3. Dit spoor was in het vlak ovaalvormig met afmetingen van 4,45 x 3,70 meter. De maximale diepte bedroeg 2,60 meter. De doorsnede op 10 cm boven de bodem was echter nog maar 50 cm. De vulling bestond bovenin uit homogeen grijsbruin zand, terwijl het onderste deel van de vulling uit fijn gelaagd lichtgrijs/lichtbruin zand bestond. In het profiel waren geen resten van een houten bekisting zichtbaar, wel echter in het tweede vlak op 50 cm boven de bodem: hier waren resten van 18 aangepunte houten paaltjes zichtbaar die een cirkel vormden met een diameter van 110 cm. Aan de binnenzijde van deze paaltjes bevonden zich nog spaarzame resten van vlechtwerk. Al het hout was in een dusdanig slechte conditie dat het niet geborgen kon worden. De vondsten uit deze waterput zijn niet nader dan globaal als Romeins te dateren.

De tweede waterput S898 lag aan de rand van een depressie aan de oostelijke rand van de nederzetting en was daardoor zeer grillig gevormd in het vlak en niet direct als zodanig herkenbaar. Hij werd pas ontdekt bij het verdiepen van het zuidprofiel van werkput 45. De

Tabel 1: verdeling van de verschillende categorieën aardewerk per structuur in absolute aantallen.

Cat. 1 = handgevormd aardewerk; Cat.2 = kustaardewerk; Cat.3 = ruwwandig aardewerk; Cat.4 = dikwandig aardewerk; Cat.5 = grijs aardewerk; Cat.6 = terra sigillata; Cat.7 = gladwandig aardewerk; Cat.8 = geverfd aardewerk; Cat.9 = terra nigra

Structuur	Cat. 1	Cat.2	Cat. 3	Cat. 4	Cat. 5	Cat. 6	Cat. 7	Cat. 8	Cat. 9
1	19	3	27	12	1	1	-	-	-
2	13	1	24	10	4	1	4	1	2
3	6	-	12	5	3	-	1	2	-
4	9	-	-	-	1	-	-	-	-
5	20	-	3	-	7	-	1	7	-
6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	5	-	-	-	-	-	-	-	-
8	5	-	-	2	-	-	-	-	-
9	24	-	3	5	1	-	-	-	2
13	1	-	-	-	-	-	-	-	-

diameter in het vlak was circa 3,30 meter, de diepte bedroeg nog 1,58 meter. De bovenste vulling bestond uit enkele donkere lagen grijsbruin tot bruin zand, tot een diepte van 120 cm uit fijn gelaagd zand, terwijl die tot op de bodem uit lichtgrijsbruin gevlekt zand bestond. De gelaagde vulling in het middendeel is ontstaan ten gevolge van de geleidelijke dichtslibbing van de kuil na het buiten gebruik raken van de waterput. Ook bij deze put werd een aantal paaltjes met daartussen resten van vlechtwerk gevonden. Deze paaltjes stonden in een cirkel met een diameter van 1,00 meter. Vondsten dateren deze put tussen 70 en 250 na Chr.

Vondsten

Bij de opgraving werd een grote verscheidenheid aan vondsten verzameld. Naast aardewerk, dat de grootste categorie vormt, werden ook nog voorwerpen van metaal, glas, natuursteen en vuursteen gevonden. De datering van deze vondsten loopt uiteen van het mesolithicum (middensteentijd) tot aan de Tweede Wereldoorlog. Van het totaal aantal vondsten werd circa 60% geborgen bij de aanleg van de werkputten, de rest kwam uit sporen. In het kader van deze bijdrage wordt nader ingegaan op het inheems-Romeinse aardewerk en enkele metalen voorwerpen.

Het Romeinse aardewerk kan onderscheiden worden in handgevormd aardewerk en import aardewerk waarbij verschillende categorieën vertegenwoordigd zijn (zie tabel 1 voor de vondsten uit de beschreven structuren). Daarbij zien we in het handgevormde aardewerk een gedeeltelijke voortzetting van het aardewerk uit de voorafgaande late ijzertijd. Gedurende de Romeinse tijd zien we een geleidelijke afname van het lokaal geproduceerde handgevormde aardewerk ten gunste van het Romeinse importaardewerk. Mogelijk is dit een afspiegeling van de toegenomen welvaart, een grotere toegankelijkheid tot het regionale marktsysteem. De procentuele verhouding tussen handgevormd en importaardewerk kan een chronologische indicatie zijn.

Handgevormd aardewerk

Vanwege de hoge fragmentatiegraad van de vondsten is deze categorie niet altijd eenduidig aan de Romeinse tijd toe te wijzen. Het betreft meest kleine fragmenten zonder versiering, waardoor de potvorm niet bepaald kan worden. Enkele kenmerkende vormen voor de Romeinse tijd, zoals een verdikte rand, komen slechts zelden voor. Ook versieringen als vingertop- en nagelindrukken zijn spaarzaam aanwezig. Slechts een enkele keer werd ook kamstreek- of groefversiering aangetroffen. De meest voorkomende magering van de klei is die met potgruis en een bijmenging van zand, waarbij het oppervlak wel glad is maar niet gepolijst. Een aparte categorie vormt het zogenaamde kustaardewerk. Dit werd aan de kust vervaardigd als verpakkingsmateriaal voor het daar gewonnen zeezout, dat naar het binnenland verhandeld werd. Van dit aardewerk werden 18 fragmenten herkend, dit betreft overwegend dikwandig aardewerk (8-14 mm) met een ruwe en onregelmatige afwerking. Het is vaak helder oranje van kleur. Karakteristiek is een verdikte golvende rand met vingertopindrukken, overwegend in emmervorm. Dit aardewerk wordt in de midden-Romeinse tijd gedateerd

Importaardewerk

In totaal werden 1492 fragmenten van importaardewerk gedetermineerd, waarbij zowat alle categorieën vertegenwoordigd zijn. We noemen hier enkele opvallende vondsten uit het totale vondstcomplex:

- Het terra sigillata is gedeeltelijk afkomstig van een productiecentrum in Zuid-Frankrijk, en kan dan in de eerste eeuw na Chr. gedateerd worden. Verder zijn er ook Oost-Gallische producten herkend, waaronder een fragment met een zogenaamde eierlijst met een globale datering in de tweede eeuw na Chr.
- Van de geverfde waar zijn o.a. fragmenten van meerdere bekers herkend, waarbij verschillende technieken aangewezen konden worden. Twee fragmenten in techniek A (oranje verflaag op een witte ondergrond) zijn kenmerkend vanaf 40 na Chr. tot het einde van de eerste eeuw. Drie fragmenten in techniek B (donkere deklaag op een witte kern) hebben de overhand in de eerste helft van de tweede eeuw.
- In de categorieën glad-, dik- en ruwwandig werden o.a. kruiken, kruikamforen, middelgrote standamforen en amforen gedetermineerd. Twee gladwandige kruiken hebben een datering van 150-400 na Chr. Drie ruwwandige vormen kunnen tussen 130 en 270 na Chr. gedateerd worden. Sommige

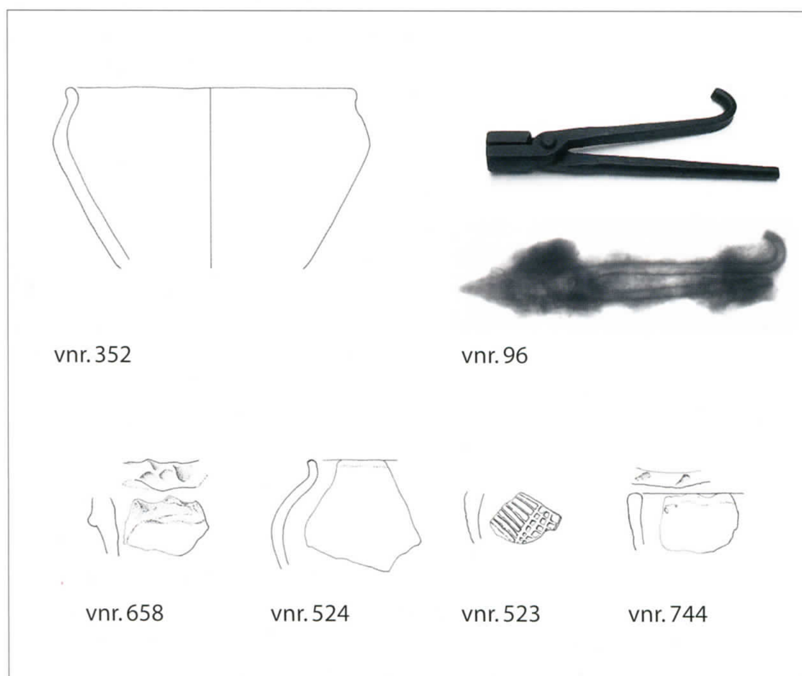
andere vormen komen gedurende de gehele Romeinse tijd voor. De standamforen moeten tussen 180 en 260 gedateerd worden. Naast kruiken en amforen werden ook fragmenten van (dikwandige) wrijfschalen en dolia (grote voorraadpotten) gevonden. Ook de hierbij herkenbare vormen zijn gedurende de gehele Romeinse periode in gebruik geweest. Tot de herkende gebruiksvoorwerpen behoren ook nog ruwwandige kookpotten, die tot 270 A.D. gedateerd kunnen worden.

Samenvattend blijkt een analyse van het aardewerkspectrum (dat hierboven slechts kort is aangestipt) geen bijzondere inzichten op te leveren over de economie en fasering van de nederzetting. Ook zijn uitspraken over handelscontacten moeilijk. Hoewel 40% uit importaardewerk bestaat, is dit armoedig van karakter en behoort het tot het standaardrepertoire van een inheems-Romeins huishouden. Luxere tafelwaar, zoals het terra sigillata en de geverfde bekers, is sporadisch aanwezig. Het overgrote deel van de importwaar wordt gevormd door het grovere gebruiksaardewerk zoals kookpotten, wrijfschalen, voorraadpotten en dergelijke. Ook een analyse van het aardewerk uit de structuren levert slechts een globale datering. Door de lange looptijd van veel producten is geen nadere datering mogelijk dan van het einde van de 1e eeuw tot het midden van de 3e eeuw, eventueel met een uitloper naar het eind van de 3e eeuw.

Metaal

Van alle metalen voorwerpen, waarvan het overgrote gedeelte uit kuil S122 afkomstig is, konden slechts een tiental spijkertjes en twee staafjes door middel van röntgenopnamen gedetermineerd worden. Het enige herkenbare gebruiksvoorwerp is een ijzeren draadtrektang. De afmetingen van deze trektang bedroegen 30 x 5 x 5 cm. Deze tangen werden gebruikt om van metaal draden te trekken. Dit wordt gedaan door verhit metaal door een reeks van steeds kleiner wordende gaten in een metalen plaat te trekken. Kenmerkend voor deze tangen is een gebogen uiteinde van één of beide handvatten. Het betreffende exemplaar heeft één zo'n gebogen uiteinde en een spits toelopende bek. Het voorwerp kan gerekend worden tot de inventaris van een smidse.

Opmerkelijk is de vondst van vijf bronzen munten, die alle in de noordoosthoek van het nederzettingsterrein aan het daglicht kwamen. Het betreft vier *sestertii* en een *as*. Door de slechte staat van de munten zijn de afbeeldingen slechts met moeite waarneembaar. Op drie ervan is een portret *en profil* zichtbaar, maar dit leidde niet tot een nadere determinatie. De denominatie is geschied op basis van diameter, dikte en gewicht van de munten. Ook deze munten kunnen slechts globaal van midden eerste tot midden derde eeuw gedateerd worden. Aangezien alle munten binnen een straal van vier meter van elkaar gevonden zijn, zijn deze waarschijnlijk gezamenlijk in de grond gekomen en na depositie door verploeging in geringe mate verspreid. De redenen van deze depositie zijn niet duidelijk, mogelijk werden de munten verborgen in roerige tijden en later niet meer opgehaald. Ook kan het een bouwoffer betreffen, bijvoorbeeld van de nabijgelegen structuur 5.

Enkele vondsten uit de inheems-Romeinse nederzetting. (Tekening P. Dijkstra, BAAC bv). Vnr. 352, handgevormd aardewerk uit waterput S250. Vnr. 96, röntgenopname van de draadtrektang met een recente vergelijking. Vnr. 658, handgevormd zout- of kustaardewerk. Vnrs. 524, 523 en 744, handgevormd aardewerk uit enkele structuren.

Interpretatie: typologie, fasering en karakterisering van de nederzetting

Uit het voorgaande blijkt dat op basis van het aardewerk de nederzetting slechts globaal gedateerd kan worden: van midden eerste tot midden derde eeuw A.D. Een nadere aanscherping van de datering is niet mogelijk. Ook door het ontbreken van overlappende grondsporen kan niet aangegeven worden dat de ene plattegrond ouder is dan de andere. Toch is het duidelijk, op basis van de nabijheid van sommige structuren tot elkaar en de lange looptijd van de datering, dat niet alle plattegronden tegelijkertijd bestaan hebben. Om toch nog enige fasering aan te kunnen brengen kunnen we de hulp inroepen van de typologie van de huisplattegronden, de oriëntatie ervan en de verhouding handgevormd versus import aardewerk.

In typologisch opzicht zien we gedurende de Romeinse tijd een ontwikkeling van een relatief lichte bouwconstructie die voortborduurt op de traditie vanuit de late ijzertijd (type Oss 5) naar de robuustere constructie van het zogenaamde type Alphen-Ekeren.[7] Het type Oss 5 wordt gekenmerkt als een tweebeukige huisplattegrond met lichte, relatief ondiep ingegraven middenstijlen en dubbele dicht bij elkaar staande wandstijlen.[8] De middenstijlen zijn in vlak en coupe cilindrisch van vorm. De wand bevond zich tussen de dubbele wandstijlen, die ook een deel van de daklast droegen. Dit type huisplattegrond dateert voornamelijk in de late ijzertijd met een kleine uitloop in de vroeg-Romeinse tijd. Gedurende deze periode zien we het type Alphen-Ekeren (AE) verschijnen.[9] Het belangrijkste kenmerk van dit type huisplatte-

Tabel 2: overzicht van type, oriëntatie, verhouding handgevormd versus importaardewerk (in procenten) en datering per structuur.

Structuurnr.	Type	Orientatie	Hand/Import	Datering
1	AE	ono-wzw	30/70	ROM
2	Oss5/AE	ono-wzw	21,5/78,5	70-200
3	AE	ozo-wnw	20,5/79,5	70-360
4	Oss5/AE	ono-wzw	90/10	ROM
5	AE	o- w	53/47	70-270
6	Oss5/AE	ozo-wnw	-/-	-
7	Oss5/AE	no-zw	100/-	150v-250n
8	AE	ono-wzw	55/45	ROM
9	Oss5/AE	ono-wzw	72,5/27,5	0-270
13	Oss5/AE	ozo-wnw	100/-	-

grond zijn de zware, diep ingegraven middenstijlen die het grootste deel van de daklast droegen, en enkelvoudige wandstijlen. De middenstijlen zijn rechthoekig in het vlak in de lengte richting van het huis en hebben in de coupe de typische revolvertasvorm. In een latere ontwikkeling ontstaan bij dit type ook wandgreppels en verdiepte stalgedeelten. Het type AE wordt vanwege de grote lengte (vaak meer dan 25 meter) tot de zogenaamde woon-stalhuizen gerekend, waarbij mens en dier onder een dak huisden. Dit type dateert van de eerste tot in de derde eeuw na Chr. In deze geleidelijke ontwikkeling komen tal van varianten en overgangstypen voor die deels ook naast elkaar voorkomen. In een globale chronologie zien we de volgende ontwikkeling: type Oss 5 – overgangstype Oss 5/AE – type AE, waarbij de verdiepte stal aan het einde van deze ontwikkeling staat.

Met betrekking tot de oriëntatie kunnen we kort zijn: in een chronologische ontwikkeling zien we een geleidelijke verschuiving van de oriëntatie van zuidzuidwest-noordnoordoost, via zuidwest-noordoost, westoost naar noordwest-zuidoost.

Uiteindelijk kunnen we hieruit een fasering in vijf (sub-) fasen afleiden, waarbij binnen één sub-fase de ordening op basis van typologische gronden plaatsvindt. Structuur 3, type AE met verdiept staldeel, vormt het sluitstuk van deze fasering. Als we uitgaan van een gemiddelde levensduur van circa 30 jaar per huis dan komen we met vijf fasen uit op een totale bewoningsduur van circa 150 jaar, wat in overeenstemming is met de datering op basis van het aardewerk. Per fase heeft de nederzetting uit 1 à 2 woonstalhuizen bestaan met een enkel bijgebouwtje (we moeten niet vergeten dat een deel van de nederzetting bij de aanleg van de Surfplas is verdwenen). Over de verdere indeling van de erven hebben we geen gegevens. Ook de twee waterputten kunnen niet aan een bepaalde fase of aan een bepaald erf worden toegewezen. Waarschijnlijk waren de waterputten in gemeenschappelijk gebruik.

In termen van Slofstra's analyse van het nederzettingensysteem in de Romeinse tijd hebben we hier te maken met een kleine niet-omgreppelde landelijke nederzetting van een kleine boerengemeenschap die voornamelijk met landbouw en veeteelt in zijn onderhoud voorzag.[10] Mogelijk zorgden de winning en bewerking van ijzer voor een aanvulling. De munten wijzen op een – beperkte – geldeconomie, waarbij de aanwezigheid van import- en kustaardewerk wijzen op enige handelsactiviteit. In hoeverre de overige contacten in de Romeinse wereld reikten is niet te zeggen. Duidelijk is dat deze gemeenschap enige decennia lang heeft kunnen floreren onder de invloed van de *Pax Romana*. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor een gewelddadig einde van de bewoning.

Vindplaatsen in de omgeving

Binnen de regio zijn enkele vindplaatsen uit dezelfde tijd aangetroffen. Op basis van het proefsleuvenonderzoek op het grondgebied van de gemeente Goirle (locatie Boschkens) lijkt het aannemelijk dat ook oostelijk van de onderhavige nederzetting bewoningssporen kunnen worden verwacht.[11] Ten noorden van het riviertje de Katsbogte zijn op de locatie Tilburg-Het Laar ook, zij het geringe, aanwijzingen voor Romeinse bewoning gevonden.[12] Meer duidelijkheid bestaat er met betrekking tot de Romeinse bewoning op de enkele kilometers naar het oosten gelegen locatie Goirle-Groote Akkers. Hier werd eveneens een huisplattegrond van het type AE met verdiept stalgedeelte opgegraven. Dit woonstalhuis was ruim 23 meter lang en 8 meter breed en was voorzien van karakteristieke revolvertasvormige middenstijlen. Een nauwkeurige datering was niet mogelijk.[13] Ook elders op deze locatie duidt een drietal zware middenstijlen op bewoning in de Romeinse tijd.[14] Nog verder oostelijk, op de locatie Moerenburg, is door middel van proefsleuvenonderzoek aangetoond dat hier rond 200 na Chr. bewoning heeft plaatsgevonden.[15] Ten slotte als meest oostelijke vindplaats de locatie Zandstraat, waar op vrijwel dezelfde plaats een drietal opeenvolgende huisplattegronden van het overgangstype werden opgegraven. De jongste huisplattegrond had een verdiept stalgedeelte. Deze bewoning dateerde uit het begin van de eerste eeuw tot midden tweede eeuw na Chr.[16]

Besluit

Het beeld voor de regio dat hiermee gevormd wordt, is dat van verspreid liggende nederzettingen aan de randen van de beekdalen; de hogere gronden worden gemeden. Aanvankelijk zien we een voortzetting van

Drs. Alfred ter Wal (Havelte, 1970) studeerde Pre- en Protohistorie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Vanaf 1997 is hij werkzaam in de archeologie. Sinds 2002 is hij als projectleider in dienst van BAAC bv te 's-Hertogenbosch.

Drs. Frans van Nuenen (Tilburg 1950) studeerde Psychologie aan de K.H.T. en was in 1984 de oprichter van de AWN-afdeling Midden-Brabant. Van 1991 tot 2000 was hij als Grabungstechniker werkzaam in Duitsland. In 2001-2002 was hij als veldtechnicus in dienst bij de Stichting ArcheoService (Eindhoven), en vanaf april 2003 in deze hoedanigheid bij BAAC bv te 's-Hertogenbosch.

het uit de prehistorie – late ijzertijd bekende bewoningspatroon van incidentele bewoning op één enkele plaats. In de loop van de vroeg-Romeinse tijd zien we dat een aantal van deze nederzettingen plaatsvast wordt, waarbij op dezelfde plaats gedurende meerdere generaties gewoond wordt. De nederzetting aan de Surfplas is hiervan een mooi voorbeeld: een á twee boerderijen worden gedurende 150 jaar op dezelfde plaats herbouwd. Het bewoningspatroon bestaat uitsluitend uit relatief kleine landelijke nederzettingen, die als satellieten van een (nog niet ontdekte) villanederzetting beschouwd kunnen worden. Door het geringe onderzoek vertoont het beeld nog veel hiaten en zijn nog vele vragen niet te beantwoorden. Duidelijk is wel dat de bewoning na het midden van de derde eeuw A.D. ophoudt, maar er is geen gewelddadig einde van de nederzetting aangetoond. De bewoners trekken weg en de regio raakt ontvolkt. De oorzaken hiervoor zijn mogelijk plundertochten van Germaanse stammen ten gevolge van de instabiliteit van het Romanum Imperium, of het uitgeput raken van de landbouwgronden. Vanaf 270 A.D. wordt het relatief rustig in de regio, waarbij de natuur de kans krijgt het verloren terrein te heroveren. Het einde van dit bewoningshiaat, waarover lange tijd onduidelijkheid heerste, is het onderwerp van de derde bijdrage.

Overzicht van de werkzaamheden bij het afwerken van de sporen. (Foto Frans van Nuenen).

Noten

1 Dyselinck, T. & F. van Nuenen, 'Archeologisch onderzoek in het grensgebied tussen Tilburg en Goirle 1. Zwervende erven: prehistorische bewoning op de Bakertand/Huzarenwei te Goirle'. In: *Tilburg Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, 24 (2006), nr. 1, p.78-85.

2 Dautzenberg, S., *Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) Surfplas – Boschkens – Bakertand (gemeenten Tilburg en Goirle).* BILAN-rapport 2002/5. Tilburg (2002).

3 Wal, A. ter. *Tilburg Surfplas Zuid Aanvullend Archeologisch Onderzoek.* BAAC-rapport 03.105. 's-Hertogenbosch (2004).

4 Wal, A. ter. *Tilburg Surfplas Zuid Definitief Archeologisch Onderzoek.* BAAC-rapport 05.209. 's-Hertogenbosch (ter perse).

5 Vgl. noot 1. Voor een volledige beschrijving van de geologische en bodemkundige achtergronden wordt verwezen naar de bijdrage van E. Schorn in: Bink, M. *Goirle Huzarenwei. Definitief Onderzoek.* BAAC-rapport 04.134. 's-Hertogenbosch (2005).

6 Deze paragraaf is gebaseerd op een bijdrage van M. van der Putten in: Ter Wal (ter perse, zie noot 4).

7 Hiddink, H. *Archeologisch onderzoek aan de Beekseweg te Lieshout.* Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 18. Amsterdam (2005).

8 Schinkel, K., 'Unsettled settlement, occupation remains from the Bronze Age and the Iron Age at Oss-Ussen. The 1976-1986 excavations'. In: H. Fokkens (ed.). 'The Ussen Project. The first decade of excavations at Oss.' *Analecta Praehistorica Leidensia 30*, (1998), 5-305.

9 Het type Alphen/Ekeren is zo genoemd naar de vindplaatsen waar dit type voor het eerst is herkend. Voor de vindplaats Alphen wordt verwezen naar Sanden, W.A.B. van der. 'Omzwervingen door Romeins Alphen'. In: Roymans, N., J. Biemans, J. Slofstra & W.J.H. Verwers (red.). *Brabantse Oudheden.* Eindhoven (1977), 111-121. Voor de vindplaats Ekeren naar Boe, G. de, 'Romeinse houtbouw in de Kempen', in: F. Benders & G. Cuyt (red.), *Van beschaving tot opgraving. 25 jaar archeologisch onderzoek rond Antwerpen.* Antwerpen (1988), 47-62.

10 Slofstra, J., 'Changing settlement systems in de Meuse-Demer-Scheldt area during the Early Roman Period.' In: Roymans, N. & F. Theuws (eds.), *Images of the past. Studies on ancient societies in Northwestern Europe.* Amsterdam (1991), 131-199.

11 Weerden, J. van der. *Goirle Boschkens – Bakertand. Aanvullend Archeologisch Onderzoek.* BAAC-rapport 03.043. 's-Hertogenbosch (2003).

12 Nuenen, F. van. 'Tilburg: archeologische waarnemingen bij de nieuwbouw van een pharmaceutische industrie bij Het Laar.' In: *Jaarverslag 1986 AWN afdeling Midden-Brabant*, 64-75 (1987).

13 Verwers, W.J.H. & L. Kooistra. 'Native houseplans from the Roman Period in Boxtel and Oosterhout.' In: *Berichten R.O.B. 40*, (1990), 281-282.

14 Nuenen, F. van. 'Goirle: een 10e eeuwse huisplattegrond op de locatie "Hondsbosch" op de Groote Akkers.' In: *Jaarverslag 1989 AWN afdeling Midden-Brabant*, (1990), 33-47.

15 Stoepker, H. *Archeologie in Tilburg en Omgeving 1980-1982.* Tilburg, 52. Zie ook: Debunne, B. 'Moerenburg van de prehistorie tot de Romeinen.' In: *Tilburg Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, 24 (2006), nr. 2, p. 40-43.

16 Schegget, M.E. ter. *Het archeologisch onderzoek van het tracé van de Noordoosttangent (Tilburg) 1994 en 1995. Noodopgravingen. Huisplattegronden uit de Late IJzertijd, Romeinse tijd en Merovingische periode te Berkel-Enschot.* ITHO Archeologische Reeks 8.2. Tilburg (1995).

Van Noord-Brabant naar Amerika

Drie Tilburgse geestelijken in Wisconsin

Gene Janssen en Robin Dekker*

** Gene Janssen (1939) bekleedde verschillende posities in een papierfabriek in Kimberly, Wisconsin. Hij en zijn vrouw zijn zeer actief in de gemeenschap van Little Chute, de Little Chute Historical Society en de Saint John Catholic Church. Janssen is secretaris van de Little Chute Windmill Commissie.*

Robin Dekker (1979) studeerde Neerlandistiek aan de Universiteit van Wisconsin-Madison (V.S.). In 2005 studeerde zij aan de Universiteit Utrecht. Dekker is directeur van Little Chute Windmill, Inc., een organisatie die zich wijdt aan het behoud van het Nederlands-Amerikaanse erfgoed door een Noord-Brabantse molen met bezoekerscentrum te bouwen in Little Chute, Wisconsin.

In Wisconsin, een staat in het noorden van de Verenigde Staten, zijn vanaf het midden van de negentiende eeuw veel Noord-Brabanders neergestreken. In deze bijdrage worden drie in Tilburg geboren geestelijken besproken die in Wisconsin hebben gewerkt..

Het plaatsje Little Chute, in de Amerikaanse staat Wisconsin, houdt zijn Nederlandse erfgoed in ere. De Saint John Catholic Church, in het centrum van het dorp, neemt een belangrijke plaats in binnen dat erfgoed. De parochie Saint John werd in 1836 door de uit Amsterdam afkomstige priester Theodore J. van den Broek gesticht als missiepost voor 'Native Americans', indianen. In 1848 arriveerden drie schepen met Nederlanders in het gebied, in navolging van priester Van den Broek. Zij begonnen met het vestigen van een katholieke nederzetting in de wildernis van Wisconsin. Hoewel veel van deze landverhuizers afkomstig waren uit verschillende gebieden in Nederland, kwam het overgrote deel van hen uit de provincie Noord-Brabant. Verscheidene Tilburgers zouden een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling van de Saint John parochie en de religieuze geschiedenis van Little Chute. De priesters Theodore Knegtel, Cornelius van den Borne en Joseph Kools, alle drie geboren in Tilburg, waren in de Saint John Catholic Church werkzaam.

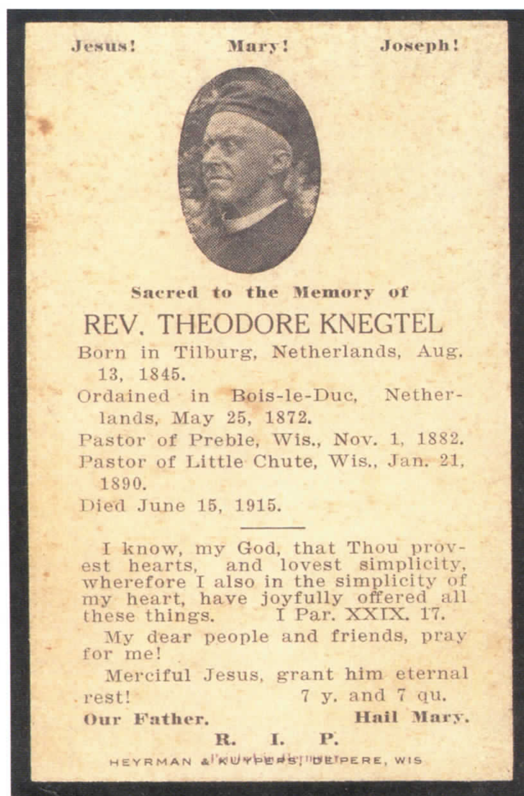

Saint John kerk, circa 1905.

Theodore Knegtel

Theodore Knegtel werd op 13 augustus 1845 in Tilburg geboren. In die plaats bracht hij ook zijn kinderjaren door. Later bezocht hij de seminaries in Sint-Michielsgestel en Haaren. Op 25 mei 1872 werd hij in Den Bosch tot priester gewijd. Tot 1882 was Knegtel kapelaan in verschillende plaatsen in Nederland. Op 26 oktober van dat jaar startte hij zijn werkzaamheden in het bisdom Green Bay in Wisconsin; hij werd als pastoor aangesteld in de plaats Preble.

Op 21 januari 1890 arriveerde Knegtel in Little Chute, nadat hij de bouw van de kerk in Preble had voltooid. Tijdens het pastoraat van Knegtel is er veel bereikt in de Saint John parochie. Nieuwe glas-in-loodramen werden aangebracht en de kerktoren kreeg een grote klok. Tevens werden nieuwe kerkbanken in de kerk geplaatst en werd het kerkinterieur vernieuwd. Onder Knegtel werd tussen 1894 en 1909 het kerkgebouw verscheidene keren uitgebreid. Onder andere het priesterkoor en de sacristieën, de uit rode baksteen opgetrokken pastorie en een uitbreiding van de school werden tot stand gebracht. Volgens de bekende norbertijn Gerlacus van den Elsen, bijgenaamd 'de boerenapostel', was de pastorie 'de schoonste en gerieflijkste die men hier vindt'. Van den Elsen bezocht Knegtel in 1906 tijdens een verblijf in de Verenigde Staten.

Jesus! Mary! Joseph!

Sacred to the Memory of

REV. THEODORE KNEGTEL

Born in Tilburg, Netherlands, Aug. 13, 1845.

Ordained in Bois-le-Duc, Netherlands, May 25, 1872.

Pastor of Preble, Wis., Nov. 1, 1882.

Pastor of Little Chute, Wis., Jan. 21, 1890.

Died June 15, 1915.

I know, my God, that Thou provest hearts, and lovest simplicity, wherefore I also in the simplicity of my heart, have joyfully offered all these things. I Par. XXIX. 17.

My dear people and friends, pray for me!

Merciful Jesus, grant him eternal rest! 7 y. and 7 qu.

Our Father. Hail Mary.

R. I. P.

HEYRMAN & KUYPERS, DE PERE, WIS.

Bidprentje van pastor Theodore Knegtel (1845-1915). (Coll. RAT).

Drie jaar geleden werd de Saint John Church opnieuw uitgebreid om meer parochianen te kunnen huisvesten. Rond die tijd raakte Gene Janssen, inwoner van Little Chute en mede-auteur van deze bijdrage, steeds meer geïnteresseerd in de geschiedenis van de kerk.

Het graf van pastoor Knegtel op de Saint John begraafplaats, Little Chute. (Foto Brian Roebke).

Terwijl hij spullen aan het doornemen was, stuitte hij op een kelk die in 1915 aan pastoor Knegtel was gegeven ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum in de Saint John parochie. De 99-jarige Alice Jansen uit Little Chute weet zich de ceremonie nog te herinneren waarbij Knegtel de kelk van zijn gemeente ontving. Alice, toen acht jaar oud, was bloemenmeisje in de processie. "Hij was een echte Nederlander", aldus Jansen. Pastoor Knegtel overleed in Little Chute op 15 juni 1915. Hij werd begraven op het parochiekerkhof.

Cornelius van den Borne

Een andere Tilburger die ooit in Little Chute heeft gewerkt, was Cornelius van den Borne. Hij werd op 11 augustus 1882 in Tilburg geboren als zoon van Jacobus van den Borne en Catharina Reijnen. Later ging hij in de Belgische plaatsen Aarschot en Leuven studeren, in laatstgenoemde plaats aan het American College. Van den Borne werd in augustus 1907 tot priester gewijd. Na zijn priesterwijding studeerde hij enige tijd in Engeland aan de University of Oxford. In 1908 vertrok hij naar Amerika. Voordat hij in december 1909 naar het bisdom Green Bay kwam, doceerde hij aan het Sacred Heart College in Fairhaven, in de staat Massachusetts. In het bisdom Green Bay werd hij aangesteld als assistent in de Saint John parochie in Little Chute. Van den Borne bleef er vijf jaar, waarna hij in verschillende andere plaatsen terecht zou komen.

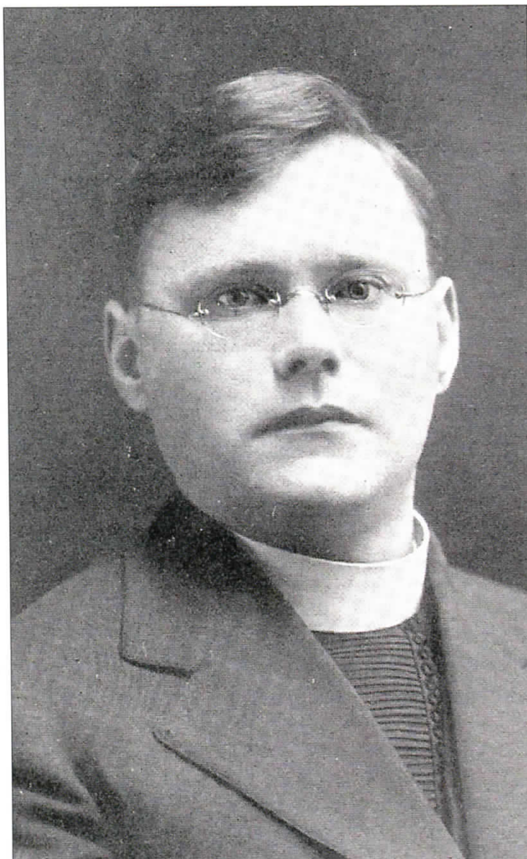
Begin jaren dertig werd Van den Borne pastoor in de Holy Name parochie in Kimberly, Wisconsin. Daar zou priester Van den Borne tot aan zijn dood blijven werken. De oud-Tilburger kwam in 1957 op dramatische wijze om het leven. In augustus van dat jaar, kort voordat hij zijn vijftigjarig priesterschap zou vieren en slechts enkele dagen voor zijn 75^{e} verjaardag, raakte hij ernstig gewond bij een gasexplosie in de Holy Name school. Van den Borne overleed op 9 augustus 1957 aan zijn verwondingen. Hij werd begraven op Holy Name Cemetery in Kimberly.

Joseph Kools

Na het overlijden van Van den Borne werd in september 1957 een andere oud-Tilburger, Joseph Kools, aangesteld in de Holy Name parochie van Kimberly. Eerder had hij in Little Chute gewerkt, waar ook Theodore Knegtel en Cornelius van den Borne hadden gediend.

Priester Joseph Kools werd op 24 april 1896 in Tilburg geboren als zoon van Petrus Johannes Kools, die smid was van beroep, en Dorothea Ooms. In 1914 vertrok hij naar de Verenigde Staten. Daar studeerde hij aan het Saint Francis Seminary in Milwaukee, Wisconsin. Op 7 mei 1930 werd Kools tot priester gewijd in de Saint Francis Xavier Cathedral in Green Bay. In 1937 kwam hij naar Little Chute. Daarvoor was hij assistent in drie andere parochies in Wisconsin: de Saint John parochie in Green Bay, de Saint Boniface parochie in De Pere en de Saint Stephen parochie in Stevens Point. Kools was nog maar een paar maanden in Little Chute toen hij weer werd overgeplaatst naar een andere parochie. Joseph Kools, de opvolger van de op zo

Cornelius van den Borne (1882-1957) (links), en Joseph Kools (1896-1973) (rechts).

tragische wijze om het leven gekomen Cornelius van den Borne, overleed op 31 oktober 1973.

Nederlands erfgoed

In 1986 vierde de Saint John parochie in Little Chute haar 150ste verjaardag en in 1999 werd het honderdjarig bestaan van de plaats Little Chute gevierd. Deze twee gebeurtenissen hebben bij inwoners van Little Chute de interesse voor het Nederlandse erfgoed opnieuw aangezwengeld. Velen van hen zijn afkomstig uit Nederland of hebben voorouders die met de eerste drie schepen zijn aangekomen. Op het jaarlijkse kermisfestival ontstond het idee om een originele, werkende Nederlandse windmolen in Little Chute te bouwen als aandenken aan hen die de plaats hebben gesticht. Dankzij de inspanningen van de toenmalige 'village president' Donald de Groot, advocaat Gerard van Hoof en een groep betrokken inwoners van Little Chute, is 'The Little Chute Windmill and Visitor Center' nu al een eind op weg om realiteit te worden. Tot op heden is 1,5 miljoen dollar van de benodigde 2,5 miljoen bijeengebracht. De Nederlandse molenmaker Lucas Verbij van Verbij Hoogmade BV heeft de molen ontworpen en de bouw ervan staat gepland voor het voorjaar van 2007. Ter ere van de velen die van Noord-Brabant naar Little Chute kwamen, zal de molen ontworpen worden in de stijl van de windmolens die rond 1850 in Noord-Brabant werden gebouwd. De windmolen van Little Chute zal symbool staan voor het rijke Nederlandse erfgoed in het gebied.

(Vertaling Jeroen Ketelaars)

Bronnen

Centennial of St. John Congregation: Little Chute, Wisconsin 1836-1936, Little Chute, 1936

Gerlacus van den Elsen, *Twintig brieven uit Amerika*, Helmond, 1907

Louis J. Van Eperen (red.), *Little Chute: A Century of Progress 1899-1999*, Kaukauna, 1999

Brideen Long, *In His Vineyard 1868 to 1983*, z.p. [Pulaski], z.j. [1983]

Brochure van de 'Little Chute Windmill'.

Tilburg kort

Tilburg signalement LIV

Michaël Breukers en Tymen Trolsky, *Ongetemd. Poëzie op muziek* (Tilburg, Stichting Breukvlak, 2005), 48 blz., geb. met cd Postbus 373, 7000 AJ Tilburg.

Jeanet de Pee, *Gespeeld in een tijdsbeeld. Ruim een eeuw jeugdzorg in Midden-Brabant* (Goirle, Stichting Kompaan, 2005), 136 blz., geb., ISBN 90-78183-01-2, € 15.
N.B. Betreft de geschiedenis van de jeugdzorg in Tilburg en omgeving naar aanleiding van het tienjarig bestaan van Kompaan.

Ineke Strouken (red.), *Werken, werken, werken! Migratie en lokale geschiedenis* (Utrecht, Nederlands Centrum voor Volkscultuur, 2006), 80 blz., ISBN 90-71840-66-2.
N.B. Onderzoek naar Tilburgse gastarbeiders, o.a. p. 21-33.

Jef Maas en Gerard Steijns (samenst.), Ik zal zinge, hil men lèève. Tilburgs liedboek (Tilburg, Stichting Tilburgse Taol, 2006), 154 p., ISBN-10: 90-811103-1-4/ISBN-13: 978-90-811103-1-0, € 12,50

Tim van der Avoird, Ronald Peeters, Rob van Putten, Paul Spapens en Gerard Steijns, *De Tilburgse Scheurkalender 2007* (Tilburg, Boekhandel Selexyz & Gianotten, 2006), 365 blz., ISBN 90-77721-20-7, € 14,95.

Joep Eijkens en Paul Spapens, *WeerZien. Honderd oude foto's en hun verhaal* (Tilburg, Uitgeverij Nieuwland, 2006), 208 blz., ISBN 9789086450152, € 16,90.

Barend Jan van Spaendonck, *Genealogie en Familiegeschiedenis Van Spaendonck 1350-2006* (Tilburg, Stichting Joannes Antonius van Spaendonck, 2006), € 59,50 (excl. € 3 verzendkosten). p/a Prof. Cobbenhagenlaan 708, 5037 DW Tilburg.

Hans Ibelings (red.) en Jo Coenen (samenst.), *Coenen & Tilburg 1987-2007. Kunstkluster en Centrum Zuid* (Maastricht, 2006), 120 blz., ISBN 90-9021098-9, € 24,95.

Hans Ibelings, *Peer Bedaux, Architect* (Valiz, Amsterdam, 2006), 168 pag., geïll., ISBN 90-78088-06-0, € 29,50.

Prenteproat. Lessen in dialect aan de hand van prenten getekend door Cees Robben (Goirle, Cees Robbenstichting, 2006), € 4,95.

Thijs Caspers, Jasper Mikkers, Patrick Timmermans en foto's Paul Bogaers, *De Wandeling* (Tilburg, Uitgeverij Nieuwland, 2006), 252 blz., ISBN 9789086450145, € 18,90.
N.B. Tilburg passim.

Berry van Oudheusden, Anja Sparidaans en foto's Paul Bogaers, *Dwalen door Tilburg. Een reisgids* (Tilburg, Uitgeverij Nieuwland, 2006), 144 blz., ISBN 9789086450190, € 9,90.

Rianne Willems en Arjen Roos, *Zand Reit Wandelbos de dingen die voorbijgaan* (Tilburg, Blad & Boek, 2006), 144 blz., ISBN90-806766-6-7, € 17,50.

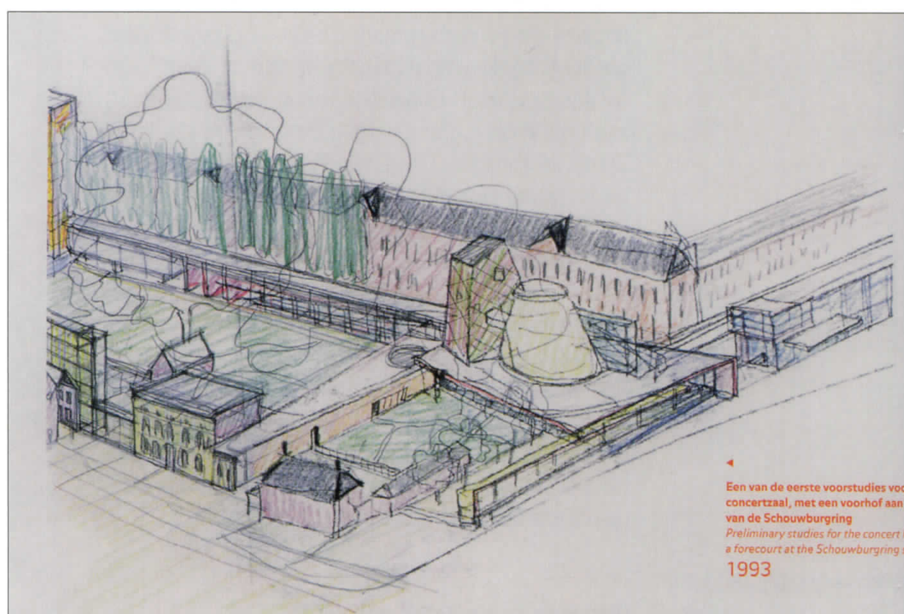
Jan van Iersel, 'De heerbaan Breda-'s-Hertogenbosch. Hoe Loon op Zand een vergeefse strijd voerde tegen het zand', in: *Straet & Vaert 2006* (uitg. Heemkundekring Loon op't Sandt, 2006), ISBN 90-807139-4-5, p. 63-81.
N.B. Tilburg passim.

Ronald Peeters

Coenen & Tilburg

Op 22 september jl. werd in Tilburg een symposium gehouden onder de titel *Architectuur als motor van stedelijke vernieuwing.* Aanleiding was de officiële opening van het *Kunstcluster.* Dit eerste fase hiervan, bestaande uit de concertzaal, het conservatorium en de dansacademie kwam in 1996 gereed. Eind 2005 konden de Academie voor Beeldende Vorming, de Rockacademie, de Academie voor Drama en de Academie voor Architectuur en Stedenbouw in gebruik worden genomen. Alle zes faculteiten van de Fontys Hogeschool der Kunsten – samen bijna 1500 studenten – zijn nu in één gebouwencomplex verenigd. Ontwerper van het complex is voormalig docent aan de Tilburgse academie en voormalig rijksbouwmeester prof. Jo Coenen (Heerlen, 1949), die al eerder in Tilburg van zich liet spreken door zijn (bekroonde) ontwerp van het kantoorgebouw van Haans (industrieterrein Katsbogten, 1989-1993) en de herinrichting van Willemsplein, Stadhuisplein en Koningsplein (1992-1998). De opening van het Kunstcluster markeert het einde van een periode van vijftien jaar waarin architect en stedenbouwkundige Coenen het zuidelijk deel van het stadscentrum van Tilburg een nieuw aanzien gaf. Bestaande bebouwing zoals het voormalige klooster met kapel van de Visitandinnen en de schouwburg van Bijvoet en Holt uit 1961 (nog steeds een van de mooiste schouwburgen van ons land) is zoveel mogelijk in het ontwerp geïntegreerd, zonder dat het eigen karakter te veel werd aangetast. Helaas kon slechts een klein deel van de fraaie kloostertuin behouden blijven. Als 'muzentuin' is deze tussen zonsopgang en zonsondergang voor het publiek toegankelijk. *Coenen & Tilburg 1987-2007. Kunstkluster en Centrum Zuid* is de titel van het boek dat tegelijk met de opening van het Kunstcluster verscheen. In dit in eigen beheer uitgegeven boek, dat wordt ingeleid door architectuurcriticus Hans Ibelings, geeft Jo Coenen zijn stedenbouwkundige visie op het centrum van Tilburg en legt hij rekenschap af over zijn ontwerpen. Gedetailleerd geeft hij aan hoe zij tot stand kwamen, rekening houdend met

Een van de eerste voorstudies van Jo Coenen voor de concertzaal, 1993.

randvoorwaarden als beschikbare ruimte, bestaande bebouwing en technische en esthetische eisen. Veel schetsen, tekeningen en foto's in kleur vullen de tekst aan. Voor wie belangstelling heeft voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van Tilburg hoort dit boek zeker thuis in de boekenkast.
Rob van Putten

Hans Ibelings (red.) en Jo Coenen (samenst.), *Coenen & Tilburg 1987-2007. Kunstkluster en Centrum Zuid* (Maastricht, 2006), 120 blz., ISBN 90-9021098-9. Tekst in Nederlands en (ged.) Engels, € 24,95.

De Tilburgse Scheurkalender 2007

De Stichting Tilburgse Taol en de Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed, die het uitdragen en het behoud van het Tilburgse erfgoed hoog in het vaandel hebben staan, maakten in 2006 de eerste Tilburgse scheurkalender in samenwerking met Boekhandel Gianotten. De Tilburgse Scheurkalender 2007 is hun tweede gezamenlijke product.
De Tilburgse Scheurkalender 2007 werd samengesteld door Tim van der Avoird, Ronald Peeters, Rob van Putten, Paul Spapens en Gerard Steijns, allen bestuursleden van een van deze stichtingen. Zij werden bijgestaan door Wil Sterenborg die over een geweldig Tilburgs taalarchief beschikt. De foto's zijn afkomstig uit de rijke collectie van het Regionaal Archief Tilburg.
De auteurs hebben wederom gekozen voor een thematische opzet. Per cyclus van veertien achtereenvolgende dagen worden telkens tien onderwerpen behandeld en vier foto's geplaatst. Die onderwerpen zijn: bijzondere kalenderdagen, volkscultuur, eten in Tilburg, muziek 1965-2006, natuur en milieu, dichters, ondernemingen, gezegdes, gebeurtenissen uit 1907, toponiemen, burgemeesters en bijzondere grafmonumenten. De Tilburgse scheurkalender 2007 bevat 126 foto's. De keus is dit keer gevallen op stadsgezichten en architectuur uit de Wederopbouwperiode 1945-1965, burgemeesters en bijzondere grafzerken. Voor de teksten werd onder meer geput uit tientallen Tilburgse publicaties.

Tim van der Avoird, Ronald Peeters, Rob van Putten, Paul Spapens en Gerard Steijns, *De Tilburgse Scheurkalender 2007* (Tilburg, Selexyz & Gianotten, 2006). ISBN 9077721207, € 14,95.

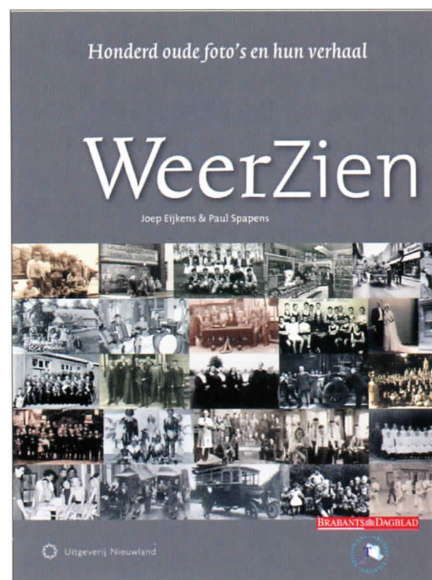
Feest der herkenning

Neem een foto van pakweg 40, 50 jaar geleden, zet die in de krant en vraag de lezers om een reactie. Brabants Dagbladjournalisten Joep Eijkens en Paul Spapens deden dat, en dat hebben ze geweten! Al elf jaar lang verschijnt in het Brabants Dagblad iedere week in de rubriek *WeerZien* een (Midden-Brabantse) foto, afkomstig uit een schoenendoos, een familiealbum of uit de collectie van het Regionaal Archief Tilburg. Meestal gaat het om foto's waar heel weinig van bekend is, maar met behulp van de lezers wordt de foto vrijwel altijd gedateerd en weten we wie erop staan. Eigenlijk is het verbazingwekkend dat die kennis na tientallen jaren nog steeds in het geheugen van de mensen verankerd is. Dat de rubriek veel waardering oogst onder de lezers van de krant moge duidelijk zijn. Het bekijken en 'determineren' van oude foto's blijft mensen boeien. In hun inleiding wijzen beide auteurs erop dat dit niet alleen is uit nostalgie, maar ook omdat foto's verloren gegane herinneringen oproepen (en, misschien wel essentieel, de hiermee verbonden emoties doen herbeleven).
De honderd mooiste foto's uit *WeerZien* zijn nu gebundeld onder de titel *WeerZien. Honderd oude foto's en hun verhaal.*
Journalist Jeroen Ketelaars, die sinds kort ook bijdragen levert aan genoemde rubriek, maakte de selectie, terwijl fotograaf Jan Stads voor de reproducties zorgde. Fabrikanten en arbeiders, boeren en woonwagenbewoners, nonnen en fraters, misdienaars en pastoors, kinderen en bejaarden, verkenners en sporters, muzikanten en toneelspelers, bruiloftsgasten en carnavalsvierders, de melkboer en de bakker: ze staan er allemaal in. *WeerZien* toont ons het dagelijks leven uit een voorbije periode, waarin alles ogenschijnlijk nog simpel was, en waarin men het leven nog aankon zonder te moeten 'onthaasten'. Alleen jammer dat een index van (persoons)namen ontbreekt.
Rob van Putten

Joep Eijkens en Paul Spapens. *WeerZien. Honderd oude foto's en hun verhaal* (Tilburg, Uitgeverij Nieuwland, 2006), 208 blz., ISBN 9789086450152, € 16,90.

Uitvinders en zeehelden

'Bewoners Zeeheldenbuurt juichen en huilen. Sloopplannen voor Tiwoshuizen ver-

oorzaken verontrusting in Tilburgse wijk' kopte het Brabants Dagblad op 5 oktober 2000. Ondanks felle protesten gingen de huizen in de bijna tachtig jaar oude wijk toch tegen de vlakte om plaats te maken voor nieuwbouw. In januari van dit jaar werden de eerste woningen in het nieuwbouwplan 'Hof van Huygens' opgeleverd. Ter gelegenheid hiervan bracht de Tilburgse boekhandel en uitgeverij Livius een boek uit onder de titel: *Het gevoel dat je hier thuishoort. Een geschiedenis van de Trouwlaan, Zeehelden- en Uitvindersbuurt in Tilburg.*
Samenstellers zijn Jef van Kempen en fotograaf Harrie Janssens. Enkele fragmenten zijn afkomstig uit het in 2001 door Jef van Kempen in eigen beheer uitgegeven boekje *Onze Lieve Vrouw van de Veestraat en andere verhalen*, waarin hij de loftrompet steekt over de buurt waar hij zijn jeugd doorbracht. De uitvinders- en zeeheldenbuurt ligt in het gebied dat omsloten wordt door Korvelseweg, Nieuwstraat, Varkensmarkt, Bisschop

Zwijsenstraat, Voltstraat, Transvaalplein, en Oerlesestraat. Deze arbeiderswijk is aangelegd aan het begin van de jaren twintig van de vorige eeuw, als uitvloeisel van het door Rückert in 1917 ontworpen uitbreidingsplan van Tilburg. Voordien lagen hier nog akkers, doorsneden door landwegen die deels mede het stratenpatroon hebben bepaald. De Trouwlaan, restant van een eeuwenoude verbindingsweg met Goirle, scheidt de uitvinders van de zeehelden.

De arbeiders werkten veelal bij bedrijven in de naaste omgeving zoals de wollenstoffenfabrieken Van Dooren & Dams en Diepen, schoenfabriek en leerlooierij Van Arendonk en, wat verder weg, bij metaaldraadlampenfabriek 'Volt'. De mensen hadden het niet breed, in het bijzonder tijdens de crisisjaren, tussen 1930 en 1940. Onder de bewoners heerste een sterk saamhorigheidsgevoel, maar tegelijkertijd stond men – uit een soort 'verdedigingsmechanisme' – wantrouwend tegenover alles wat 'vreemd' was. Vanzelfsprekend kreeg de buurt ook een eigen kerk (1923), want Tilburg was jarenlang verdeeld in parochies die de plaats hadden ingenomen van de oude herdgangenstructuur. De 'sociale controle' die de kerk uitoefende, was indertijd nog groot. Die kwam onder meer tot uiting in het grote kindertal; voor de meeste gezinnen toen de enige vorm van rijkdom. Het mooi verzorgde boek is vooral ook een kijkboek; de vele tientallen foto's vormen een gestolde herinnering aan tijden van weleer. Voor de foto's uit de periode 2001-2006 tekende mede–samensteller Harrie Janssens. Sommige stijlelementen van de woningen verraden nog dat ze gebouwd zijn tijdens het hoogtepunt van een periode die wij tegenwoordig aanduiden met 'Art Déco'. Wat op sommige foto's vooral opvalt, zijn het fraaie gedetailleerde metselwerk en de diverse versieringen; een duidelijke aanwijzing dat loonkosten vroeger een ondergeschikte rol speelden bij de totale bouwkosten van een woning.
Rob van Putten

Harrie Janssens en Jef van Kempen, *Het gevoel dat je hier thuishoort. Een geschiedenis van de Trouwlaan, Zeehelden- en Uitvindersbuurt in Tilburg* (Tilburg, Boekhandel Livius, 2006), 109 blz., geb., ISBN 90-807430-2-X, € 14,90.

Bedaux en De Brouwer

Onlangs verscheen bij uitgeverij Valiz een fraai uitgevoerde monografie over het werk van architect Peer Bedaux van Bedaux De Brouwer Architecten te Goirle. Eerder al verscheen een overzicht van de werken van Jaq. De Brouwer, medevennoot van het Goirlese architectenbureau. Peter-Paul (Peer) Bedaux (Goirle, 1940) is een zoon van Jo Bedaux (1910-1989); een van Tilburgs belangrijkste twintigste-eeuwse architecten. Na zijn studie bouwkunde aan de TH Delft kwam Peer Bedaux in dienst van het bureau van zijn vader, het huidige Bedaux De Brouwer Architecten. Jacq. de Brouwer (Tilburg, 1952) studeerde aan de academie in Tilburg, waar Jo Coenen zijn mentor was. De Brouwer kreeg in Tilburg vooral bekendheid door zijn ontwerp van de woontorens aan het Cenakel (de 'Zwarte madonna's'). Hoewel Peer Bedaux en Jacq. De Brouwer ieder hun eigen stijl hebben ontwikkeld, zijn zij onmiskenbaar schatplichtig aan Jo Bedaux en zijn traditionalistische stijl. Ligt in de ontwerpen van Peer Bedaux de nadruk vooral op het romantische element, Jacq. de Brouwer heeft een uitgesproken voorliefde voor het meer abstracte in het werk van Bedaux senior. Beide rijkgeïllustreerde monografieën, van de hand van architectuurcriticus Hans Ibelings, geven een chronologisch overzicht van het belangrijkste werk van Peer Bedaux en Jacq. de Brouwer, dat vooral bestaat uit villa's, woonhuizen, scholen en kantoorgebouwen.
Rob van Putten

Hans Ibelings, *Peer Bedaux, Architect* (Valiz, Amsterdam, 2006), 168 pag., geïll., ISBN 90-78088-06-0, € 29,50.
Hans Ibelings, *Jacq. de Brouwer* (NAi Uitgevers, Rotterdam, 2004), 230 pag. geïll., ISBN 90-5662-360-5, € 42,50.

Tilburgs liedboek

Veul vur wèèneg, dat krijgen we met het onlangs verschenen Ik zal zinge, hil men lèève. Tilburgs liedboek. Want voor 12,50 euro een fors boek met ruim vijftig Tilburgse liedjes, mét notenschrift, mét liedtekst, mét per liedje een historische toelichting, mét foto's en mét uitleg over de spelling van het Tilburgs dialect, dat is toch niet te veel betaald.

Het Tilburgs liedboek werd uitgegeven door de Stichting Tilburgse Taol. Gerard Steijns en Jef Maas, bestuursleden van de stichting, namen de samenstelling voor hun rekening. Liedjes uit de negentiende eeuw werden opgenomen, maar ook eigentijdse nummers van onder meer Guus Meeuwis en Krezip. Voor de oudere liedjes was het waardevolle maar helaas moeilijk te vinden boek We hebben gezongen en niks gehad (1984) van Rolf Janssen een zeer belangrijke bron. Wie de oudere liedjes doorneemt, ziet de geschiedenis van de stad aan zich voorbij trekken: Marietje Kessels, de vervloekte spoorlijn die ooit Tilburgse werelden van elkaar scheidde, de lindeboom, de fraters, de thuiswevers, de Koningswei en – 'ginniemand zal em òot vergeete' – Peerke. Enkele recente liedjes die in de bundel te vinden zijn, zijn afkomstig van musicus Wim Glorius. Hij schreef 'Tilburg 2009' en het 'Tilbörgs Taollied'. Daarnaast zette Glorius enkele teksten op muziek en gaf hij muzikale adviezen.

Het Tilburgs liedboek is bedoeld als 'gebruiksboek', lezen we op de achterkant. Dat gebruiken zou nog makkelijker zijn geweest als bij het boek een cd'tje met de liedjes was gevoegd. Of als op de website van de Stichting Tilburgse Taol een bestand was – of wordt – gezet waarop de liedjes te beluisteren zijn. Niet iedereen kan immers uit de voeten met het notenschrift. Krezip meezingen, of Guus Meeuwis, dat lukt nog wel, maar 'Wieske Snuf' of 'Ik waar vruuger ne wèèver', dat wordt een stuk moeilijker voor wie deze liedjes nog nooit heeft gehoord.

Zoals in elk boek zijn ook in dit boek wel onvolkomenheden te ontdekken. Zo werd De Paap van Gramschap niet geschreven door Ronald Peeters en Ed Schilders, zoals in de bronnenlijst staat, maar alleen door Peeters. En de website van de Stichting Tilburgse Taol is *www.tilburgsetaol.nl*, met 'ao'. Wie 'oa' intypt, zoals het colofon aangeeft, komt niet op de website terecht van een stichting die bijzonder werk verricht en een mooi boek heeft uitgegeven.

Jeroen Ketelaars

Stichting Tilburgse Taol

Ik zal zinge, hil men lèève

TILBURGS LIEDBOEK

Jef Maas en Gerard Steijns (samenst.), *Ik zal zinge, hil men lèève. Tilburgs liedboek* (Tilburg, Stichting Tilburgse Taol, 2006), 154 p., ISBN-10: 90-811103-1-4/ISBN-13: 978-90-811103-1-0, € 12,50

WWW.HISTORIETILBURG.NL

Begunstigers: